

JAN J. MILEWSKI

WIELKI KRYZYS GOSPODARCZY POCZĄTKU LAT TRZYDZIESTYCH XX WIEKU W WARUNKACH KOLONIALNYCH: NIGERIA

WSTĘP

Poszukiwanie odpowiedzi na pytanie, jaki wpływ miał wielki kryzys gospodarczy początku lat trzydziestych na sytuację gospodarczą i polityczną kolonialnej Afryki wiąże się z wyjaśnieniem wielu węzłowych kwestii najnowszej historii krajów tego kontynentu. Bez odpowiedzi na to pytanie trudno zrozumieć mechanizm imperialistycznej dominacji w Afryce, która właśnie w okresie dwudziestolecia osiągnęła swój szczyt na tym obszarze¹. Równie trudno ukazać byłoby pełny obraz rozwoju politycznych ruchów antykolonialnych i wyzwolenczych. Dla użytku historii europejskiej wreszcie warto się zastanowić, czy wszędzie, w ramach całego ówczesnego świata kapitalistycznego wpływ kryzysu był jednoznacznie negatywny. Temat ten tym bardziej wart jest badań, że prócz kilku szczegółowych prac mamy jedynie krótkie wzmianki w opracowaniach całości dziejów kontynentu i niektórych krajów².

W artykule tym próbuję odpowiedzieć na niektóre z postawionych wyżej pytań w odniesieniu do jednego kraju kolonialnej Afryki — Nigerii³. Nigeria była w latach kryzysu i jest obecnie najludniejszym krajem w Afryce. Na jej obszarze, trzy razy większym od Polski, żyje ponad 15% mieszkańców kontynentu⁴. Nie wynika z tego oczywiście, by wnioski wyciągane z historii Nigerii miały się stosować do „całej Afryki”. Niemniej rozmiar gospodarki Nigerii, jak i siła miejscowych społeczności w okresie ekspansji imperialistycznej rzucić mogą wiele światła i na przeobrażenia ludów innych obszarów kontynentu.

¹ Złożyły się na to: 1. terytorialny rozwój administracji kolonialnej, który doprowadził do wzięcia pod faktyczną kontrolę brytyjską najważniejszych i najgęściej zaludnionych obszarów kraju; 2. nasilenie inwestycji kapitału brytyjskiego, który całkowicie zapanował w najważniejszych dziedzinach gospodarki; 3. znikoma jeszcze w tym okresie siła patriotycznego ruchu antykolonialnego i wyzwolenczego.

² W skali całego kontynentu przedstawione najbardziej syntetycznie w: *Nowiej-sza historia Afryki*, wyd. 2. Moskwa 1968.

³ Nazwa „Nigeria” wymyślona została przez brytyjskich funkcjonariuszy kolonialnych w ostatnich latach XIX w. dla nazwania tworzonej jednostki administracyjnej, która od 1900 r. dostała się w całości pod władzę rządu brytyjskiego.

⁴ Według obecnych szacunków liczba ludności Nigerii wynosi około 60—65 mln, dane te są jednak niepewne. Wyniki jedyne go spisu ludności w okresie niepodległości — w 1962/1963 r., stały się przedmiotem konfliktów politycznych, a przez demografów są kwestionowane. Nigeria, będąc mocarstwem ludnościowym w Afryce, pod względem powierzchni znajduje się na 15 miejscu na tym kontynencie.

GOSPODARKA NIGERII W PRZEDEDNIU WIELKIEGO KRYZYSU

W końcu lat dwudziestych gospodarka Nigerii znajdowała się na ważnym i nowym etapie rozwoju historycznego. Przedkapitałistyczne, zróżnicowane formy gospodarki miejscowej na niektórych obszarach kraju od około 30—50 lat⁵ były poddawane presji gospodarki imperialistycznej. Na terenie Nigerii wystąpiła ona w postaci ekspansji brytyjskiego kapitału handlowego. Taki rodzaj ekspansji imperialistycznej przyniósł w okresie poprzedzającym kryzys przeobrażenia może powolniejsze, niż ekspansja typu kopalnianego lub plantacyjnego, ale przeobrażenia te obejmowały znacznie większą część ludności⁶.

Ekspansja imperialistyczna znacznie przyspieszyła rozwój gospodarki towarowo-pieniężnej i towarowego rolnictwa miejscowego w kilku częściach kraju. Ale na całym pozostałym jego obszarze nadal dominowały formy gospodarki przedkapitałistycznej, nisko utowarowionej, choć niekoniecznie „samowystarczальной”. Jedną z konsekwencji tej nierównomierności w przestrzennym rozwoju stosunków kapitalistycznych był brak wzajemnych więzi między znaczną częścią gospodarek działających na tym ogromnym obszarze. W połowie lat dwudziestych pojawiać się zaczęły słabe zwiastuny tworzenia się rynku narodowego, który do dziś nie rozwinął się w tym kraju w pełni. Stopień utowarowienia poszczególnych jednostek gospodarowania (rodzin, wielkich rodzin, wiosek, rozmaitego typu wspólnot itp.) różnił się kolosalnie, podobnie jak ich zależność od wymiany lokalnej i rynku zewnętrznego. Skala różnic w tej ostatniej dziedzinie zawierała się od zależności typu kapitalistycznego do całkowitej niezależności od zjawisk rynkowych. W tych warunkach trudno mówić o wpływie wielkiego kryzysu na „całą” gospodarkę Nige-

⁵ Zarówno administracja kolonialna, jak handel imperialistyczny powoli wdzierały się na teren Afryki, należy więc rozróżniać, kiedy poszczególne części kontynentu faktycznie dostawały się pod faktyczną władzę europejską. Oto jak to wyglądało na terenie dzisiejszej Nigerii: 1861 — utworzenie kolonii Lagos, obejmującej skrawek ziemi wokół dzisiejszej stolicy; ok. 1850—1890 wzrost handlu towarami palmy oleistej na całym wybrzeżu, prowadzony przez ludność wybrzeża z pozycji niezależnej politycznie; 1885 — znaczna część ziem wzdłuż dolnego i środkowego Nigru „oddana” w administrację Royal Niger Company, podobnie jak część delty Nigru; 1887 — utworzenie tzw. Oil Rivers Protectorate, obejmującego wschodnią część wybrzeża, przemianowanego w 1897 r. na Niger Coast Protectorate; 1885—1900 intensywna ekspansja handlowa i polityczna Royal Niger Company wzdłuż brzegów dolnego Nigru i Benue, a także innych firm z Kolonii Lagos na północ; 1899 — rząd brytyjski pozbawia RNC prawa administracji i przejmuje ją we własne ręce; 1900—1914 cała dzisiejsza Nigeria wzięta pod formalną administrację brytyjską; 1914 — połączenie północnej i południowej części kraju, odrębnych do tej pory administracji kolonialnych.

⁶ Miarą tych różnic w intensywności ekspansji imperialistycznej może być wielkość inwestycji kapitałowych w poszczególnych terytoriach kolonialnych i zależnych. Wedle obliczeń H. Frenkela w latach 1870—1936 w całej Afryce zainwestowane zostało 1 221 686 tys. funtów. Terytorialna struktura tych inwestycji kształtowała się następująco: Unia Południowej Afryki 42,8% kapitału (ok. 8,6% ludności kontynentu), Południowa i Północna Rodezja 8,3% kapitału (2,9% ludności kontynentu), Kongo Belgijskie 11,7% kapitału (10,9% ludności kontynentu), Nigeria 6,1% kapitału (19,0% ludności kontynentu), Złote Wybrzeże 2,8% kapitału (3,2% ludności kontynentu), Francuska Afryka Zachodnia 2,9% kapitału (14,6% ludności kontynentu). Oczywiście szacunki liczby ludności wskazują jedynie rząd wielkości. Cyt. za H. Frenkel, *Capital Investment in Africa*. London 1938, tabl. 29 i 48.

rii, trzeba natomiast poszukiwać jego oddziaływania na poszczególne części tej gospodarki.

W granicach Nigerii mieszczą się niemal wszystkie strefy klimatyczne Afryki, od wilgotnego lasu tropikalnego na południu do na wpół pustynnego sahelu na północo-wschodzie. Zróżnicowanie środowiska naturalnego na obszarze kraju było powodem, dla którego w Nigerii rozwinęło się kilka odmiennych typów gospodarki rolno-leśnej i hodowlanej, produkujących innymi metodami inne produkty. W dziedzinie wyżywienia szły za tym poważne różnice w popycie i podaży wielu podstawowych środków odżywczych⁷.

Według ówczesnych szacunków administracji kolonialnej, z braku innych danych do dziś używanych przez demografów, ludność Nigerii wynosiła w 1930 r. 19 mln. Przyjmuje się, że do około 1925 r. liczba ludności była w zasadzie statyczna, a od tego okresu przez następne piętnaście lat rosła w tempie około 0,6% rocznie⁸. Ponad 95% ludności stanowili mieszkańcy wsi, przy czym stopień urbanizacji różnił się znacznie w poszczególnych regionach. W Nigerii północnej ludność miejska stanowiła wówczas 0,8%, natomiast w południowo-zachodniej części kraju, zamieszkałej przez lud Joruba, aż 19,0% całości. Jakkolwiek w drugim przypadku znaczna część ludności określanej jako miejska uprawiała zawody rolnicze, największa w tzw. czarnej Afryce urbanizacja Jorubów stanowiła od czasów przedkolonialnych odrębną cechę tego regionu⁹.

Według najczęściej przyjmowanych szacunków dochód narodowy w 1930 r. zamykałby się w granicach 175—225 mln funtów, co przyjmując wspomnianą liczbę ludności za prawdopodobną, dałoby 9 do 11 funtów na jednego mieszkańca¹⁰. Obiekcje, jakie można podnieść wobec tego typu szacunków, są znane, toteż przytaczam je jedynie dla orientacji. Dane opisowe wskazują, że stopa życiowa ludności kraju w całej części pozażywnościowej była znacznie poniżej najniższego poziomu europejskiego przed kryzysem. Jeśli chodzi natomiast o wyżywienie, to trzeba zauważyć, że choć na terenie Nigerii występowało zjawisko stałego wadliwego odżywiania, charakteryzującego się brakiem wielu podstawowych składników, nie było tam głodu, nękającego w tym okresie wiele krajów azjatyckich¹¹. Dla ilustracji poziomu życia ludności Nigerii w tym okresie niech posłuży opinia jednego z urzędników administracji kolonialnej

⁷ Najważniejsze strefy klimatyczne, posuwając się z południa wybrzeża na północ: wilgotne lasy mangrowe w delcie Nigru, strefa gorącego lasu tropikalnego, strefa leśno-sawanna, strefa sawanny, sawanna półpustynna w niektórych częściach północy i rubieże pustynne. Znaczna część południa kraju wobec obecności much tse-tse nie nadaje się, nawet dziś, do hodowli bydła ani większych zwierząt domowych (zob. mapa).

⁸ Chukuka Okonjo, *A Preliminary Estimate of the 1962 Mid-Year Population of Nigeria* [w:] J. C. Caldwell, C. Okonjo (ed.), *The Population of Tropical Africa*. London 1968, s. 78—82.

⁹ Por. A. L. Mabogunje, *Yoruba Towns*. Ibadan 1962; A. L. Mabogunje, *Urbanisation in Nigeria*. London 1968.

¹⁰ G. K. Helleiner, *Peasant Agriculture, Government and Economic Growth in Nigeria*. Homewood 1966, s. 4.

¹¹ Pierwsze naukowe badania nad spożyciem żywności i jej wpływu na zdrowotność podjęto w Nigerii w 1930 r., por. E. B. Worrington, *On the Food and Nutrition of African Natives*. „Africa”, Vol. IX, 1936, No 2, s. 154—156.

— w jego ocenie dochód mieszkańca Nigerii był w 1934 r. sto razy niższy niż dochód mieszkańca metropolii kolonialnej¹².

Dynamika gospodarki Nigerii w omawianym tu okresie jest sprawą szczególnie ważną. Literatura na temat tzw. krajów rozwijających się stwarza często złudzenie rozwoju całej gospodarki kraju, polegające na utożsamianiu tempa wzrostu handlu zagranicznego i obcych inwestycji z innymi częściami gospodarki.

Według najlepszego szacunku dynamika poszczególnych części gospodarki nigeryjskiej przedstawiała się w latach 1900—1929 następująco: produkcja eksportowa wzrosła w tym okresie 5-krotnie, produkcja na rynek wewnętrzny o 10%, łącznie produkt globalny maksymalnie o 20%, co dawałoby średni roczny wzrost produktu około 0,6%. Przy założeniu, że ludność kraju posiadała przyrost zerowy do około 1925 r., dawałoby to roczny wzrost dochodu na głowę właśnie o 0,6%¹³.

Jakkolwiek ocenilibyśmy przytoczony szacunek, wskazuje on rząd wielkości, w którego granicach mieścił się w najlepszym razie wzrost dochodów ludności w okresie intensywnej ekspansji gospodarki kapitalistycznej. Ta niezmiernie niska stopa wzrostu, przy jednocześnie „strzelających w górę” wszystkich innych wskaźnikach zagranicznego sektora gospodarki, najlepiej ilustruje znaczenie imperializmu dla ludności kraju kolonialnego. Dodajmy do tego, że na tle innych krajów Afryki Nigeria reprezentuje przypadek stosunkowo korzystny z punktu widzenia realnych dochodów ludności, bowiem wytwarzała ona cały niemal eksport w ramach własnej gospodarki¹⁴. Wzrost eksportu musiał więc przynosić, mniejszy czy większy, ale wzrost globalnych dochodów ludności. Natomiast w innych krajach Afryki, gdzie ekspansja europejska koncentrowała się na wydobyciu minerałów, korelacja między wzrostem eksportu a realnymi dochodami ludności była daleko mniejsza, a w stosunku do wielu grup ludności żadna¹⁵.

W strukturze gospodarczej Nigerii dominowało szeroko pojęte rolnictwo¹⁶. Wytwarzało ono ponad 90% dochodu narodowego, dawało zatrudnienie jeszcze większemu odsetkowi siły roboczej i w roku 1929 dostarczało 83% wartości eksportu, w którym dominowały cztery towary rolne, produkowane w innych częściach kraju¹⁷. Cała produkcja rolna w kraju znajdowała się w rękach miejscowej ludności¹⁸.

¹² Taxation Report (przez) S. M. Jacob, 1934, Chapter V, w archiwum Colonial Office, C. O. 583, vol. 200. Public Record Office, London.

¹³ Helleiner, op. cit., s. 7—8.

¹⁴ Jedynym towarem eksportowym nie wytwarzanym przez gospodarke miejscowej ludności, a przez kapitał brytyjski była cyna, stanowiąca w 1929 r. 13,1% wartości eksportu. Kapitał zagraniczny był także zainteresowany w eksploatacji drewna, ale wobec udziału miejscowej ludności w tym eksporcie trudno traktować go jako wyłącznie zagraniczny.

¹⁵ Zjawisko to wystąpiło szczególnie wyraźnie na terenie enklaw kopalnianych i wokół nich w Kongu Belgijskim, obu Rodezjach, a także w Związku Południowej Afryki. Por. przypis 6.

¹⁶ Pod pojęciem tym rozumiane dalej: uprawa ziemi rolnej, zbiór owoców i innych plonów z dziko rosnących drzew i krzewów w lesie tropikalnym, hodowla, łowiectwo uprawiane obok rolnictwa, rybołówstwo, rzemiosła wiejskie itp.

¹⁷ Struktura wartości eksportu Nigerii w 1929 r.: ziarno kakaowe 13,1%, produkty palmy oleistej — ziarna 24,3%, olej wyłaczany na miejscu 21,4%, orzeszki ziemne 14%, cyna 13,1%. „Nigeria, Trade Report for 1930”, Lagos.

¹⁸ Prócz niewielkich plantacji eksperymentalnych, prowadzonych przez Department of Agriculture, nie miało to jednak znaczenia produkcyjnego.

Ważny jakościowo, a w pewnym zakresie i ilościowo odcinek życia gospodarczego kraju kontrolowały grupy afrykańskiej, nie tylko nigeryjskiej ludności, które można określić jako zaczątki drobnej burżuazji miejscowej¹⁹. Jej rozwój był z jednej strony pobudzany przez ekspansję gospodarki imperialistycznej, zarazem jednak znajdowała się ona pod nieustanną presją brutalnej konkurencji europejskiej. Skład zawodowy tej grupy różnił się w północnej i południowej części kraju w tym czasie. Na północy byli to przede wszystkim kupcy, rzemieślnicy i handlarze, nadal mocno osadzeni w przedkolonialnych strukturach społecznych. Natomiast na południu, zwłaszcza w Lagos i na jego zapleczu, drobna burżuazja znacznie bardziej wyodrębniła się z dawnych struktur, a jej skład był bogatszy. Prócz kupców i handlarzy wchodziłi doń rozmaitego rodzaju przedsiębiorcy, nauczyciele, pracownicy administracji kolonialnej, a nawet lekarze, prawnicy, dziennikarze i wydawcy. Wielu spośród nich pochodziło z innych kolonii zachodniej Afryki. W kręgu tych ludzi rozwijać się zaczął patriotyczny ruch polityczny, stanowiący początek nowoczesnej walki antykolonialnej. W latach dwudziestych nabrał on już w Lagos znaczenia²⁰.

Gospodarcza sytuacja kupców i handlarzy, stanowiących największą część drobnej burżuazji nigeryjskiej, znacznie pogorszyła się w latach dwudziestych w stosunku do okresu przed I wojną światową. Już przed tym kryzysem stało się to źródłem poważnych napięć, nastrojów antyeuropejskich i antykolonialnych. Głównym źródłem tych trudności była ekspansja firm europejskich na rynki w głębi kraju, która nastąpiła po 1921 r. Oznaczało to ogromny wzrost konkurencji na terenach do tej pory zastrzeżonych dla kupców miejscowych i wypieranie ich na coraz dalsze rynki, a w wielkich miastach — ośrodkach handlowych ruinę wielu spośród nich. W końcu lat dwudziestych pojawiła się i druga przyczyna ich trudności.

Zagraniczne, głównie brytyjskie firmy handlowe, banki i przedsiębiorstwa żeglugowe tworzyły odrębną część gospodarki, przez którą realizowana była imperialistyczna dominacja. Firmy handlowe skupowały towary rolno-leśne, produkowane przez miejscowych chłopów, i wywoziły je na najkorzystniejsze dla siebie rynki. Te same firmy przywoziły do Nigerii towary importowe, zarabiając zarówno na wyrobach brytyjskich, jak i pochodzących z innych krajów Europy²¹. W rękach obcego kapitału znajdował się więc cały handel zagraniczny kraju, transport

¹⁹ Por. L. K. Tumanowa, *Western Sociology on the African Middle Class* [w:] *Africa in Soviet Studies* 1966 Annual, Moscow 1971, s. 85—96; tej samej autorki *Formирование африканской буржуазии*. Moskwa 1969; J. Coleman, *Nigeria, Background to Nationalism*, Berkeley 1958.

²⁰ Ruch patriotyczny koncentrował się wówczas wokół Herberta Macaulaya i założonej przez niego w 1921 r. Nigerian National Democratic Party. Liczba członków tej organizacji była niewielka, a działalność ograniczona do Lagos i okolic. Ważnym forum działania było kolonialne ciało doradcze, tzw. Legislative Council, do której tzw. konstytucja gubernatora H. Clifforda w 1922 r. wprowadziła po raz pierwszy w Afryce Zachodniej 3 wybieralnych Afrykanów. Do 1938 r. wszystkie trzy miejsca zajmowali wybierani przez ludność członkowie NNDP.

²¹ Rynek metropolii kolonialnej: Wielkiej Brytanii, odbierał w 1929 r. zaledwie 44% eksportu Nigerii, a reszta kierowana była do krajów Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych. Ale 70% importu pochodziło z Wielkiej Brytanii. „Trade Report for 1930”, Lagos.

morski, banki, a także rosnąca część wewnętrznego handlu półhurtowego, a nawet detalicznego.

Obok ekspansji w głąb kraju firmy zagraniczne podjęły w końcu lat dwudziestych akcję, która w konsekwencjach okazała się nie mniej niebezpieczna dla miejscowej drobnej burżuazji jak poprzednia. Był to proces łączenia i koncentracji kapitału firm wielkich i mniejszych. Najważniejszym jego momentem stało się utworzenie w 1929 r. największego w Nigerii koncernu pod nazwą „United Africa Company”, mającego powiązania z wielkimi koncernami międzynarodowymi, operującymi na kilku kontynentach. W kilka lat po powstaniu, w latach 1936—1938 UAC kontrolowała już zapewne około 41% importu i eksportu Nigerii²². W wyniku tych dwu procesów: ekspansji terytorialnej i koncentracji, kapitał zagraniczny utwierdził swe pozycje w Nigerii w przededniu kryzysu w niespotykanej dotychczas skali.

Warto wspomnieć, że koncentracja kapitału, występująca wówczas w Nigerii, była częścią procesu dokonywanego się w Europie, który objął m.in. firmy zagraniczne przerabiające niektóre tłuszcze roślinne w Polsce. W wyniku tej koncentracji część polskiego i gdańskiego rynku tłuszczowego, opanowana przez firmy „Schicht” i „Centra”, dostała się w ręce tego samego superkoncernu, który kontrolował znaczną część handlu zagranicznego Nigerii i innych krajów Afryki zachodniej i centralnej²³.

OBJAWY I PRZEBIEG WIELKIEGO KRYZYSU W HANDLU ZAGRANICZNYM NIGERII

Kilka najważniejszych objawów i przebieg kryzysu w handlu zagranicznym Nigerii przedstawia wykres. Dla jasnego ukazania stopy zmian dane podane są w liczbach względnych, a za rok bazowy przyjąłem rok 1925. Wydaje się on spełniać najlepiej wymogi metodologiczne dla omawianych tu spraw.

W 1929 r., jak i w całym okresie poprzednim, eksport Nigerii miał charakter surowcowy, a ponad 85% jego wartości stanowiły surowce rolno-leśne: ziarna palmy oleistej, olej wytłaczany z owocu palmy oleistej,

²² UAC została utworzona w kwietniu 1929 r. i objęła całość działalności handlowej African and East Trade Corporation i Niger Company (dawniej Royal Niger Company, przypis 5). Przejęła ona także zachodnioafrykańskie interesy Margarine Union Ltd, znaną po reorganizacji jako Lever Brothers and Unilever Ltd i N. V. Margarine Unie, po reorganizacji znane jako Lever Brothers i Unilever N. V. Prócz tego UAC niedługo po powstaniu zaczęła kontrolować szereg mniejszych kompanii w Afryce Zachodniej. Por. M. Pergham (ed.), *Minning, Trade and Commerce in Nigeria*. London 1948, s. 59, 61, 62.

²³ W 1928 r. firmy „Schicht” i „Centra”, mające fabryki przerobu tłuszczów roślinnych m. in. na terenie Polski, weszły do Margarine Unie (por. przypis 22). Działająca w Gdańsku firma Van der Berg, a więc część Margarine Unie według brytyjskiego autora Wilsona „walczyła bezskutecznie z ucieczką pieniądza, niskimi cenami tłuszczów i granicznymi trudnościami ze strony Polaków, a w 1924 r. przybył jej poważny rywal w postaci Amade Margarine Company”. W 1929 r. wedle Wilsona Van der Berg wykupił Amade i rafinerię oleju w Gdańsku. Por. C. Wilson, *The History of Unilever. A Study in Economic Growth and Social Change*. London 1954, s. 286, 287, 291.

kakao i orzeszki ziemne. Ceny eksportowe tych towarów podlegały znacznym tendencjom na światowym rynku kapitalistycznym. Ich odbicie w Nigerii przedstawia II część wykresu. Efekt ogólnego załamania się cen, które dla eksportu Nigerii zaczęło się już w latach 1928—1929, wskazuje krzywa C.

Pokazane w wykresie wskaźniki nie dają podstaw do ścisłego określenia chronologii kryzysu w Nigerii. Zjawiska kryzysowe wystąpiły w różnym czasie w poszczególnych częściach gospodarki. I tak, spadek cen eksportowych, dotyczący bezpośrednio chłopów sprzedających na wywóz, zaczął się w latach 1928—1930, a np. spadek wydatków administracji kolonialnej, dotyczący bezpośrednio ludzi stale zatrudnionych, rozpoczęła się dopiero w latach 1931—1932²⁴.

Wart podkreślenia aspekt przebiegu kryzysu w Nigerii wskazuje II część wykresu. Przy ogólnej zbieżności tendencji cen eksportowych wystąpiły między nimi poważne różnice i w czasie, i w stopie zmian w poszczególnych latach kryzysu²⁵. Z obserwacji samych tendencji cen wynika, że kryzys przebiegał inaczej dla różnych grup chłopów, zależnie od tego, jakie towary eksportowe produkowali.

Tendencje ilościowe wywozu surowców rolno-leśnych z Nigerii również pokrywały się z tendencjami ogólnoafrykańskimi w tej grupie towarów. Wagowy eksport wykazał w tym okresie stały, dość znaczny wzrost, co odzwierciedlała znana reakcją gospodarki chłopskiej na spadek cen²⁶.

W imporcie Nigerii nastąpił analogiczny spadek wartości jak i w eksporcie²⁷. Wynikało to z wprowadzonej przez administrację brytyjską polityki zrównoważonego bilansu handlowego. Spadek dochodów ludności wywarł znaczny wpływ na zmianę struktury towarowej importu w kierunku wzrostu udziału tańszych artykułów konsumpcyjnych. W grupie tekstyliów, stanowiących większość importu, weszły na rynek towary japońskie i w 1934 r. radzieckie. W stosunku do pierwszych władze kolonialne wprowadziły restrykcyjne stawki celne²⁸.

Jednym ze skutków ówczesnych tendencji w handlu świata kapitalistycznego było pogarszanie się nigeryjskich *terms of trade*, które rozpoczęło się już w 1929 r. Wskaźnik osiągnął najniższy poziom w 1931 r. i zaczął się podnosić po roku 1935²⁹.

²⁴ Jako przykład może służyć liczba stale zatrudnionych w kolei nigeryjskiej, podaje w tysiącach: 1926—1927 — 15,6; 1927—1928 — 16,5; 1929—1930 — 20,1; 1930—1931 — 18,5; 1931—1932 — 16,4; 1932—1933 — 15,8; 1933—1934 — 16,7; 1934—1935 — 17,7; 1935—1936 — 17,9; 1936—1937 — 18,9; 1937—1938 — 19,1. „Nigerian Railways Annual Reports” za odpowiednie lata.

²⁵ Światowa produkcja roślin, zawierających analogiczne tłuszcze jak olej i ziarno palmy oleistej, wzrosła z 2,5 mln ton w 1927 r. do 4 mln ton w 1929 r. Wskutek tego wzrostu podaży ceny na te towary spadały „dramatycznie” wedle „Trade Report” już w 1928 r. „Trade Report for 1929” Lagos, 1930, s. 7.

²⁶ Wedle obliczeń Helleinera, indeks volumenu eksportu kształtował się następująco (1953 = 100): 1928 — 44; 1929 — 49; 1930 — 49; 1931 — 46; 1932 — 51; 1933 — 49; 1934 — 57; 1935 — 60; 1936 — 67. Helleiner, op. cit., s. 494.

²⁷ Wartość importu w mln funtów: 1929 — 13,2; 1930 — 12,6; 1931 — 6,5; 1932 — 7,1; 1933 — 6,3; 1934 — 5,3; 1935 — 7,8; 1936 — 10,8. „Trade Reports” za odpowiednie lata.

²⁸ „Trade Reports for 1934”, Lagos, 1935, s. 5.

²⁹ Przy założeniu 1953 = 100; 1929 — 78; 1930 — 74, 1931 — 52; 1932 — 62; 1933 — 54; 1934 — 48; 1935 — 58; 1936 — 69; wg Helleinera, op. cit., s. 500.

Inna ważna część powiązań gospodarki kraju z metropolią kolonialną, która szczególnie ostro wystąpiła w czasie kryzysu, to obciążenia z tytułu pożyczki kolonialnej. W latach 1925—1935 Nigeria i Kenia były terytoriami, gdzie pożyczki kolonialne wzrosły najbardziej i były najwyżej oprocentowane. W rezultacie obciążenie dochodów administracji wzrosło z 22,0% w 1929 r. do 32,9% w 1933 r.³⁰ Nie był to wzrost ani obciążenie niezwykle w kolonialnej Afryce, ale w Nigerii było ono szczególnie dotkliwe dla chłopskiej gospodarki towarowej. Musiało to prowadzić do ograniczenia inwestycji kolonialnych, koncentrujących się wówczas w infrastrukturze, z której gospodarka chłopska korzystała bardziej niż gdziekolwiek indziej w Afryce.

Gospodarka Nigerii związanej z kapitalistycznym rynkiem światowym
w latach 1925—1938

Wszystkie dane są liczbami względnymi, przeliczonymi z wielkości wartościowych lub wagowych, przy założeniu 1925 r. = 100. Dane stanowiące podstawę przeliczenia pochodzą z oficjalnych publikacji kolonialnych: „Nigeria, Annual Colonial Report”, „Nigeria, Trade Report”, „Nigerian Railways, Annual Report”, za odpowiednie lata

I. Eksport i budżet kolonialny (przeliczono z mln funtów).

- A — wydatki centralnej administracji kolonialnej;
- B — dochody centralnej administracji kolonialnej;
- C — wartość eksportu Nigerii.

II. Ceny eksportowe (przeliczono z funtów za 1 tonę).

Za podstawę przeliczeń przyjęto tu tzw. ceny producenta, czyli faktycznie średnie roczne ceny towarów eksportowych, płacone przez zagraniczne firmy w centrach skupu. Nie trzeba wyjaśniać, że w rzeczywistości ceny te nie mają nic wspólnego z cenami producenta, które pozostają nieznanne. Między producentem a firmą eksportową istniała tak duża liczba pośredników, że cena producenta jest nie do odtworzenia.

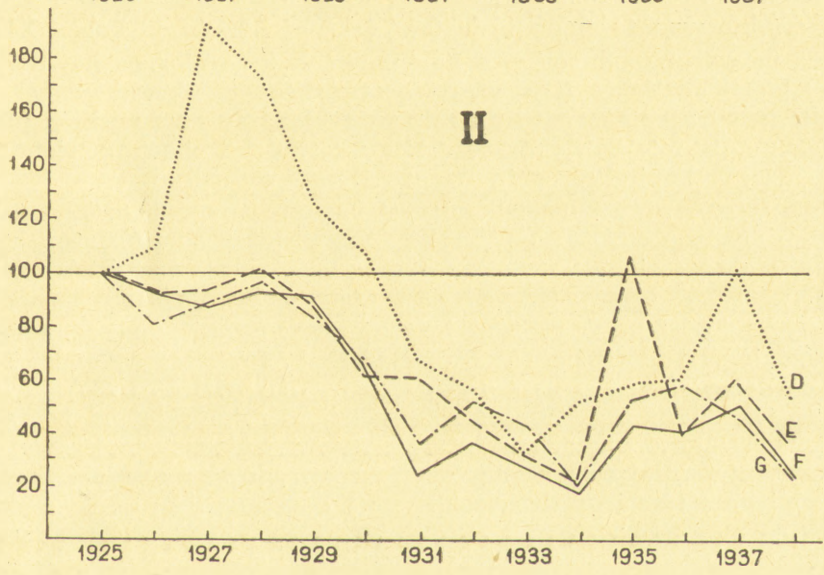
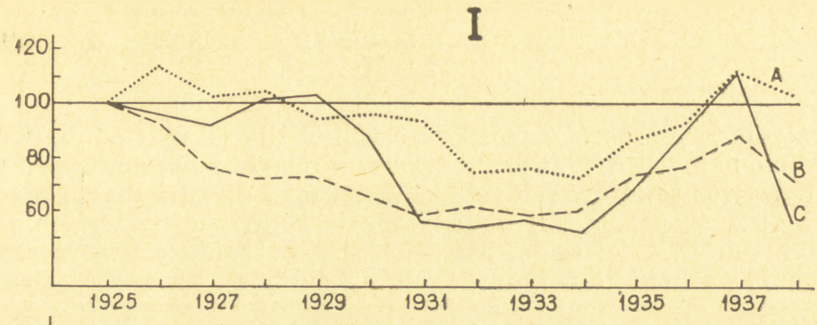
- D — ceny kakao;
- E — ceny oleju z palmy oleistej;
- F — ceny ziaren palmy oleistej;
- G — ceny orzeszków ziemnych.

III. Transport (przeliczono z ton).

Ta część wykresu zawiera jedynie przykładowe wielkości przewozów kolejowych, które w interesujący sposób ilustrują ważne tendencje w tym okresie; liczba danych na temat transportu kolejowego i samochodowego (ciężarówki) jest dla tego okresu bardzo duża, ale umieszczenie ich tutaj przekroczyłoby możliwości jednego wykresu.

- H — przewozy kolejowe materiałów budowlanych głównie importowanych;
- I — przewozy kolejowe orzechów kola;
- J — całość kolejowych przewozów towarów.

³⁰ Frenkel, op. cit., s. 178—179.

KOLONIALNA POLITYKA AGRARNA PRZED KRYZYSEM I W CZASIE
KRYZYSU

Odmienność przeobrażeń gospodarczych w Nigerii na tle innych terytoriów kolonialnych Afryki przed 1929 r. wynikała z następujących przyczyn: 1. wywóz towarów rolnych z Nigerii miał długą tradycję przedkolonialną³¹; 2. ekspansja imperialistyczna w Nigerii miała wybitnie handlowy charakter, a jej celem był skup, a nie produkcja towarów rolnolęśnych; 3. warunki klimatyczne kraju nie sprzyjały białemu osadnictwu; 4. miejscowe organizacje społeczne reprezentowały siłę polityczną, dla której trudno znaleźć analogię w tzw. czarnej Afryce od końca XIX w.

W tych warunkach polityka kolonialna w kwestii agrarnej obracała się w Nigerii od końca XIX w. do omawianego tu okresu wokół dwu zagadnień: wyrażania zgody lub zakazu zakładania europejskich plantacji, utrzymania miejscowych systemów własności i władania ziemią czy wprowadzania kapitalistycznej własności indywidualnej.

Mimo wielokrotnych nacisków ze strony potężnych firm brytyjskich, mających znaczne wpływy polityczne w metropolii, administracja utrzymywała własność ziemi i wyłączność produkcji rolnej w rękach miejscowej ludności oraz nie zgodziła się na zakładanie europejskich plantacji³².

Nie trzeba wielkiej wyobraźni, by sobie uprzytomnić, do czego mogłaby doprowadzić w Nigerii inna polityka agrarna. Przykłady Konga, Kenii, Unii Południowej Afryki dają wystarczający materiał do refleksji. Przykłady te jak i inne były dobrze znane elicie afrykańskiej od początków stulecia³³. Walka o zachowanie praw do ziemi ludności miejscowej była jednym z najważniejszych zagadnień ruchu narodowego w Afryce zachodniej drugiego i trzeciego dziesięciolecia XX w.

Wydaje się, że kierunek polityki agrarnej w Nigerii, wyjątkowy w ówczesnej Afryce, narzuciły administracji kolonialnej dwa czynniki: obawa wzniesienia buntu politycznego ludności przeciw plantacjom i usu-

³¹ Najlepszym opracowaniem tego zagadnienia pozostaje nadal praca K. O. Dike, *Trade and Politics in the Niger Delta 1830—1885*. London 1956. Por. także J. N. Zotowa, *Anglijskaja ekspansija w dieltie Nigiera wo wtoroj połowinie XIX w.* Moskwa 1970.

³² Kwestia zakazu nabywania ziem rolnych przez europejczyków regulowana była przez szereg ustaw i rozporządzeń wydanych w latach 1900—1903, 1906, 1910, 1917, 1918, a sprawa została zdecydowana ostatecznie w 1926 r. Por. Hailey, *An African Survey*. 1956, s. 731, 2 i C.K. Meek, *Land Tenure and Land Administration in Nigeria and the Cameroons*. London 1957. W dniu 25 X 1929 gubernator Thompson de Cowana, UAC, wyjaśnia, że zgoda na założenie przez UAC plantacji eksperymentalnej nie oznacza zmiany zasadniczej polityki administracji w tej sprawie. C. O. 583, v. 168, PRO London.

³³ Najważniejsze piśmiennictwo na ten temat sprzed I wojny łączy się z nazwiskiem Hayforda Casleya, m.in. jego *The Truth About the West African Land Question*. London 1913. Po I wojnie zagadnienie było bardzo ważne w piśmiennictwie afrykańskim, m.in. w latach 1912—1920 wielokrotnie atakował w prasie koncerny, a zwłaszcza Lever Brothers, Duse Mohamed Ali, zarzucając im nieuczciwe zdobywanie koncesji w Afryce zachodniej. Por. I. Duffield, *The Business Activities of Duse Mahomed Ali; An Example of the Economic Dimension of Pan-Africanism 1912—1945*. „Journal of the Historical Soc. of Nigeria”, Vol. IV, June 1969, No 4, s. 598.

waniu z ziemi³⁴ oraz przekonanie, że chłop nigeryjski jest zdolny zwiększać produkcję eksportową towarów rolno-leśnych, potrzebnych gospodarce brytyjskiej.

Drugi wielki problem kolonialnej polityki agrarnej — wprowadzanie kapitalistycznego systemu własności ziemi zamiast miejscowych systemów własności zbiorowej, zaczął nabrzmiewać w latach dwudziestych i stał się palący w okresie kryzysu. Dotykamy tu procesu niesłychanie złożonego, zawierającego w sobie całość formowania się drobnotowarowego rolnictwa kapitalistycznego, które z braku miejsca wypadnie przedstawić w uproszczeniu.

Nie wdając się w „syntezy ogólnoafrykańskie”, trzeba wyraźnie zauważyć, że wiele systemów społeczno-politycznych na terenie Nigerii pozwałało swoim członkom już w czasach przedkolonialnych na indywidualne użytkowanie ziemi będącej własnością zbiorową³⁵. Ta swoboda, a w niektórych systemach konieczność indywidualnego użytkowania ziemi stanowiącej rozmaitego rodzaju wspólną własność nie była nieograniczona, ale dawała możliwość podejmowania produkcji rynkowej w zakresie, na jaki pozwalały środki produkcji. Rodzime systemy społeczne posiadały nie tylko różnorodne bodźce do produkcji i sprzedaży (lub wymiany) nadwyżki, ale także rozwinięte instytucje przedkapitalistycznej wymiany, handlu, środków płatniczych, targów, zwyczajów, praw targowych itp. Przypominam te fakty, by wskazać, że produkcja rynkowa, oczywiście w pewnych granicach, nie była dla miejscowych społeczeństw zjawiskiem nowym, jak to próbuje przedstawić znaczna część literatury na te tematy.

Pod naporem ekspansji kapitalistycznej zwłaszcza od początku XX w. układ ten w wielu okolicach tracił możliwość dalszego dostosowywania się do wymogów gospodarki nowego typu. Rodzime stosunki własności i władania ziemią nie dopuszczały bowiem tworzenia własności ziemi w miastach, kupna, sprzedaży i zastawu ziemi, nie dawały możliwości trwałej kontroli tego samego kawałka ziemi przez jednego członka społeczności, co było konieczne przy podejmowaniu długoletnich upraw towarowych.

Od lat osiemdziesiątych ubiegłego wieku konflikty o prawa do ziemi zaczynają się pojawiać coraz częściej w południowo-zachodniej części kraju, zapleczu Lagos, gdzie najsilniej zaczęły się rozwijać stosunki kapitalistyczne w osiedlach i na wsi. Pierwszą płaszczyzną, w której rozgrywały się te konflikty, były społeczności miejscowe. Dążenie pojedynczych członków społeczności do przekształcania swego udziału w ziemi zbiorowej, przydzielanej corocznie, na własność indywidualną, w poważny sposób podminowywało całość istniejących systemów społecznych³⁶.

³⁴ „Próba zasadniczej zmiany tego systemu [wyłączonego posiadania ziemi przez ludność — J.M.] mogłaby spowodować największe wzburzenie w kraju”, pisał autor specjalnego raportu, napisanego pod naciskiem wielkich firm, zwłaszcza firmy Lever. W.G.A. Ormsby-Gore, *Report on Visit to West Africa in 1926*, Cmd, 2744, London, s. 101.

³⁵ Jeden z wodzów miejscowości Ijebu-Ode sformułował zasadę zbiorowej własności ziemi w sposób uważany za najbardziej trafny: „Uważam, że ziemia należy do ogromnej rodziny, z której wielu już zmarło, część jest żyjąca, a niezliczona liczba jeszcze się nie urodziła”, cyt. za T. O. Elias, *Nigerian Land Law and Custom*, 3rd ed., London 1962, s. 182.

³⁶ Z punktu widzenia administracji kolonialnej ten aspekt sprawy stwarzał

Drugą płaszczyzną tych konfliktów były spory na temat praw do ziemi w miastach: między członkami społeczności miejscowych, ludnością miejscową a zagranicznymi firmami, między ludnością miejscową a administracją, wreszcie między administracją a firmami. Tylko w miastach firmy zagraniczne miały prawo dzierżawienia, a nawet kupowania ziemi dla celów handlowych. W tej płaszczyźnie konflikty dawały okazję do długich korespondencji, umów, pertraktacji, narad rodzinnych itp.³⁷

Znaczna część tych sporów trafiała do sądów kolonialnych. W kolonii Lagos sądy zajmowały się tymi sprawami już od lat osiemdziesiątych, a na pozostałych obszarach Nigerii południowej od pierwszych lat XX w. Po I wojnie liczba ich znacznie wzrosła. Wiele z tych spraw ciągnęło się po kilka, a nawet po kilkanaście lat³⁸. Krzyżowanie się zasad rodzimych praw i zwyczajów dotyczących własności i władania ziemią z kapitalistycznym prawodawstwem brytyjskim czyniło wiele konfliktów nierozwiązalnymi. Często nie mogli tu pomóc nawet afrykańscy prawnicy, którzy już przed I wojną stali się wpływową grupą na terenie Lagos³⁹. Sama administracja prowadziła w tej sprawie politykę niekonsekwentną, co już w 1918 r. było krytykowane przez ówczesnego gubernatora F. Lugarda⁴⁰.

W latach 1929—1930 konflikty na tle własności ziemi przybrały na sile w wielu częściach Nigerii południowo-wschodniej i południowo-zachodniej. Spadek dochodów chłopów, dotkliwy w rolnictwie towarowym na tym terenie, zaostrzył kwestie związane z własnością ziemi, jak renty, daniny i opłaty za użytkowanie, długi, zastawy itp. Władze kolonialne musiały wykazać zainteresowanie tymi konfliktami. W 1932 r. gubernator D. Cameron polecił przeprowadzenie specjalnych badań systemu władania ziemią u Jorubów, wśród których najsilniej rozwinęło się rolnictwo

poważny problem. Administracja z jednej strony popierała tworzenie się stosunków kapitalistycznych w rolnictwie, z drugiej starała się umacniać dawne struktury i z nich uczynić najniższe ogniwa tzw. Native Administration. Utrata zaś podstawowej funkcji starszyn wspólnot, którą była kontrola nad ziemią stanowiącą wspólną własność, budziła niechęć wódzów do indywidualizacji własności ziemi. Zwłaszcza w okolicach, gdzie nie dotarła jeszcze produkcja towarowa na większą skalę, wódzowie obawiali się, że indywidualizacja własności ziemi pozbawi ich autorytetu, por. H. L. Ward-Price, *Land Tenure in the Yoruba Provinces*. Lagos 1933, s. 68, paragr. 211.

³⁷ Cytowane tu prace Meeka, Eliasa i raport Ward Price'a zawierają wiele wyciągów ze spraw sądowych, wytaczanych przez ludność obcym firmom, które założyły placówki handlowe na ziemiach wspólnot w miastach. Ogromna ilość takich spraw istnieje w korespondencji administracji i Ministerstwa Kolonii.

³⁸ Niekiedy dotyczyły one znacznych grup ludności. Np. w tzw. Egba Division wokół Abeokuta w latach 1925—1935 nasiliły się sprawy między ludnością nowo założonych wsi od końca XIX w. a dawnymi właścicielami tych ziem. Por. A. I. Mabogunje, *Some Comments on Land Tenure in Egba Division, Western Nigeria*. „Africa” 1961, Vol. XXXI, No 3, s. 266—268.

³⁹ Prawnicy ci byli przedmiotem częstych ataków zarówno ze strony prawników brytyjskich w Lagos, jak i administracji. Dla przykładu, w początku 1929 r. głośna się stała sprawa dwu prawników nigeryjskich, którym zarzucono nieuczciwość w ich praktyce adwokackiej. W ich obronie stanęła prasa: „Lagos Daily News” z 8 III 1929, a także „West Africa” z 24 V 1929,teczka korespondencji na ten temat w C. O. 583 v. 165 PRO London.

⁴⁰ F. D. Lugard, *Memo No X, Lands [w:] Revision of Instructions to Political Officers on Subjects Chiefly Political and Administrative*, London 1919, s. 361, 362.

towarowe⁴¹. Raport, który powstał w wyniku tych badań, stanowi cenne źródło do poznania kapitalistycznych przeobrażeń rolnictwa Jorubów w tym okresie. W komentarzu do raportu gubernator D. Cameron pisał, że brak indywidualnej własności ziemi „zdecydowanie hamuje postęp, bowiem ludzie niechętnie podejmują uprawy towarowe na ziemi należącej do społeczności, nie mając pewności, że zbiorą plony swojej pracy, i nie mogąc, w obecnych warunkach, otrzymać kawałka ziemi dla swego wyłącznego użytku”⁴².

Sprawę wprowadzenia systemu indywidualnej własności ziemi władze kolonialne zaczęły rozpatrywać bardzo poważnie. Nie było to oczywiście zagadnienie nowe. Lugard już w 1918 r. zalecał administracji południa politykę, prowadzącą do „naturalnej ewolucji systemu władania ziemią”. „Właściwa polityka agrarna — pisał — powinna zawierać w sobie wprowadzenie chłopskiej własności ziemi, z zabezpieczeniem, aby nie była ona przekazywana [w ręce cudzoziemców — J.M.] i aby podatek dochodowy zabezpieczał państwu [kolonialnemu — J.M.] udział w każdym wzroście dochodów”⁴³.

Po dwuletnich przygotowaniach w 1935 r. administracja kolonialna wprowadziła akt, który był najpełniejszą podstawą prawną do uznawania i zapisu indywidualnej własności ziemi miejskiej i rolnej⁴⁴. Akt ten, zwany Registration of Titles Ordinance No 13 of 1935, nie oznaczał oczywiście wprowadzenia indywidualnej własności ziemi w Nigerii. Nawet rozważanie takiego posunięcia w ówczesnych warunkach byłoby nie-realne, bo nie pozwalały na to ani stopień przeobrażeń rolnictwa, ani możliwości administracji kolonialnej. Wspomniany akt prawny zamierzony był jako narzędzie do rozwiązywania konfliktów na temat własności ziemi w miejscach i sytuacjach, w których pojawiły się przesłanki do tworzenia indywidualnej własności ziemi. Akt ten był więc prawnym instrumentem utwierdzenia nierównomiernego rozwoju stosunków kapitalistycznych w rolnictwie nigeryjskim. Jednocześnie władze kolonialne akceptowały, że na przeważającym obszarze kraju przedkapitalistyczne stosunki władania ziemią będą dominować dopóty, dopóki w sposób „naturalny” nie zostaną rozsądzone przez rozwój kapitalizmu⁴⁵.

POLITYKA PODATKOWA WŁADZ KOLONIALNYCH

Polityka kolonialna w kwestii podatkowej jest szczególnie interesująca, ponieważ w warunkach nigeryjskich stanowiła ona główną płaszczyznę stałej konfrontacji aparatu kolonialnego z gospodarką miejscowej ludności. W okresie kryzysu konfrontacja ta nabierała cech specjalnych.

⁴¹ Cytowany wyżej raport H. L. Ward-Price. Najwcześniejszy opis systemu władania ziemią Jorubów w obszernym dziele spisany na przełomie stuleci przez Afrykanina Samuela Johnsona, *History of Yorubas*. London 1937. Bibliografia późniejszych prac na ten temat jest bardzo liczna.

⁴² W dniu 9 III 1933 Donald Cameron, *A Note on the Land Tenure in Yoruba Provinces*, Lagos 1933, s. 6, 7; Ward-Price, op. cit., s. 64.

⁴³ Lugard, op. cit., s. 363.

⁴⁴ Elias, op. cit., s. 333.

⁴⁵ Ogromny wpływ przedkapitalistycznych systemów własności i władania ziemią utrzymuje się w Nigerii do dziś. Stanowi to nadal poważny problem w formu-

W myśl zasad brytyjskiego imperializmu administracja kolonii powinna finansować się sama. Jedynie na większe inwestycje mogła ona zaciągać pożyczki z metropolii, o których była już mowa. W Nigerii to samo-finansowanie się administracji oznaczało, że cały ciężar jej utrzymania był przerzucony na barki miejscowej ludności. W latach 1900—1929 budżet administracji podniesiony został blisko dziesięciokrotnie, co wprawdzie spowodowało rozszerzenie działalności przyczyniającej się do rozwoju pewnych dziedzin życia kraju⁴⁶, ale wymagało stałego powiększania dochodów i wydatków⁴⁷.

W omawianym okresie dochody administracji pochodziły z dwu źródeł: podatku bezpośredniego i pośredniego. Pierwszy stanowiły podatki od dochodów, drugi cła na towary importowane, a od 1916 r. i na towary eksportowane z Nigerii. Cła nakładane były w portach, przez które przechodził niemal cały handel zagraniczny kraju. Proporcje dochodów z tych dwu źródeł ulegały stałej ewolucji wraz z rozwojem gospodarki towarowej i rozbudową administracji. W 1900 r. podatek bezpośredni przynosił mniej niż 3% całości dochodów, a w 1929 r. już 40%⁴⁸.

Zmniejszanie się dochodów administracji zaczęło się w 1929 r. i spowodowane było spadkiem dochodów celnych (wykres, krzywa B). W tej części swych dochodów administracja była całkowicie zależna od koniunktury handlu zagranicznego, a podnoszenie stawek celnych dla ratowania dochodów spotkałoby opozycję firm brytyjskich⁴⁹. W 1934 r. administracja była zmuszona obniżyć nawet niektóre stawki wwozowe⁵⁰.

łowaniu programów rozwoju rolnictwa. Por. rozdział na temat systemu władania ziemią w: FAO, *Agricultural Development in Nigeria 1965—1980*. Roma 1966, s. 331—338.

⁴⁶ Szczególnie istotny był rozwój tzw. Department of Agriculture, który rozpoczął prace badawcze nad ulepszeniem gatunków roślin eksportowych uprawianych przez chłopów. Liczba pracowników europejskich zatrudnianych przez departamenty rolnictwa, leśnictwa i weterynarii razem: 1922 — 53 osoby, 1929 — 159, 1932 — 137, 1938 — 162. M. Pergham (ed.), *The Native Economies of Nigeria*. London 1948, s. 11.

⁴⁷ „Morning Post” (London) 4 III 1929, przynajmniej osiągnięcia administracji, ostro krytykował nadmierny wzrost wydatków, „nie uzasadniony ani sytuacją, ani spodziewanymi perspektywami”. Jako jeden z zarzutów przytoczony był wzrost zatrudnienia europejskich pracowników w administracji z 1671 (1925 r.) do 2664 (1929 r.), w czasie gdy wedle autora artykułu liczba białych pracowników firm handlowych zmniejszyła się. Zważywszy, że wydatki na białych pracowników były ogromne, był to poważny argument. Dla przykładu — według oficjalnych danych w 1929 r. administracja wraz z koleją zatrudniała 2649 Europejczyków i 64 tys. Afrykanów. Całość wydatków na pierwszą grupę wynosiła 2 368 275 funtów, a na drugą 2 253 738. *Nigerian Legislative Council Debates, 7th Session, 28 Sept. 1929*. Lagos 1929, s. 14. Ta dysproporcja wynikała z dobrze znanej kolonialnej struktury płac i wskazuje, jakim obciążeniem dla budżetu administracji był każdy zatrudniony Europejczyk. Dodajmy, że całość wydatków administracji wynosiła w 1929 r. 6,2 mln funtów. Na temat sprawy poruszonej na początku przypisu korespondencja w C. O. 583, v. 165, teczka 553. Funkcjonariusze Ministerstwa Kolonii odrzucili zarzuty „Morning Post” jako nieuzasadnione, a już w roku następnym kryzys przyznał im potwierdzenie.

⁴⁸ W kolonii Lagos dochód z ceł importowych stanowił w latach 1861—1899 ponad 90% wszystkich dochodów. Por. C. W. Newbury, *The Western Slave Coast and Its Rulers*. Oxford 1961, s. 162.

⁴⁹ Od czasu ustanowienia kolonii Lagos do omawianego tu okresu firmy brytyjskie wywierały wielokrotnie naciski na administrację w sprawie ceł importowych i eksportowych. Archiwa kolonialne zawierają bardzo wiele korespondencji na ten temat.

⁵⁰ Specjalnie ważne obniżki ceł eksportowych w październiku 1934 r.; olej z pal-

W warunkach kryzysowych znaczenie podatku bezpośredniego wzrosło, a jego egzekucja mogła być narzucona ludności niezależnie od jej woli. Początek kryzysu zbiegł się zresztą w Nigerii z ważnym momentem historii tej formy podatku. Zrozumienie ówczesnej sytuacji w tej dziedzinie wymaga cofnięcia się do okresu wcześniejszego.

W okresie przedkolonialnym nie doszło do wytworzenia się w Nigerii południowej rodzimego systemu podatku bezpośredniego. Społeczeństwa, żyjące w tej części kraju, rozwinęły złożone systemy danin, opłat i ofiar na rzecz organizacji społecznej, ale żadna z nich nie nabrała cech podatku trwałego. Administracja kolonialna do 1918 r. nie wprowadzała na tym terenie podatku bezpośredniego, obawiając się zaburzeń politycznych. Ostatecznie przeważały jednak potrzeby rosnącego aparatu kolonialnego. W latach 1918—1920 wprowadzono podatek w sześciu spośród jedenastu prowincji, na które podzielona była południowa Nigeria⁵¹. Protesty ludności nie powstrzymały tej akcji, a ściąganie podatku odbywało się często w asyście policji⁵².

Od 1926 r. administracja zaczęła wprowadzanie podatku bezpośredniego w pięciu pozostałych prowincjach, znajdujących się w środkowej i wschodniej części południa. Idea stałego podatku była zupełnie obca tamtejszej ludności. Akcja administracji wywołała silny opór już w latach 1926 i 1927, a w 1929 r. spowodowała wybuch największego w czasie dwudziestolecia masowego protestu ludności przeciw władzy kolonialnej. Rozruchy chłopskie objęły wówczas znaczną część południowo-wschodniej Nigerii, rozwinęły się bez pomocy nowoczesnych form organizacji politycznej i — co ciekawsze — bez czynnego udziału burżuazji antykolonialnej z Lagos. Tragiczną kulminacją tych wydarzeń stały się akcje zbrojne policji przeciw demonstrującym, głównie kobietom. We wrześniu 1927 r. w miejscowości Sapele i grudniu 1929 r. w Aba, Opobo i Utu-Etim-Ekbo strzelająca do tłumu policja zabiła kilkadziesiąt osób, głównie kobiet. Wypadki te odbiły się głośnym echem w innych częściach kraju, a także w Wielkiej Brytanii, i stały się ostrzeżeniem dla administracji, jaką siłą polityczną reprezentuje ludność chłopska Nigerii, żyjąca w „tradycyjnych” organizacjach społecznych⁵³.

Ostatecznie przy pomocy policji podatek został na te tereny wprowadzony, ale jego wymiar i egzekucja stały się sprawą delikatną⁵⁴. Widoczne już w 1929 r. pogarszanie się dochodów ludności południowej części kraju zmusiło administrację do elastycznej postawy w wymiarze podatku. W 1930 r. wprowadzono przepisy, które upoważniały lokalnych

my oleistej z 24 szyl. za tonę na 11 szyl. 6 pensów, ziarno palmy oleistej z 18 szyl. na 10 szyl. 6 pensów za tonę. Por. „Trade Report for 1936”, s. 20.

⁵¹ Był to podatek dochodowy, wynoszący 2,5% od dochodu rocznego. Szacunek dochodów dokonywany był przez brytyjskich urzędników kolonialnych w odniesieniu do poszczególnych wiosek i osiedli. Podziału podatku między poszczególne gospodarstwa — domostwa dokonywała starszyzna wioskowo-społeczna.

⁵² G. Orewa Oka, *Taxation in Western Nigeria*, Oxford 1962, s. 6—7.

⁵³ V. C. Onwuteaka, *The Aba Riot of 1929 and Its Relation to the System of „Indirect Rule”*, „Nigerian Journal of Economic and Social Studies”, Vol. 7, 1965, No 3, s. 273—282.

⁵⁴ Akcja ta stanowiła fragment przygotowań do szerszego zreformowania administracji na lokalnym szczeblu wsi i małych miejscowości. Por. M. Crowther, *The Story of Nigeria*, London 1966, s. 262, 263.

urzędników kolonialnych do podejmowania decyzji o redukcji stawek podatkowych, wyznaczanych odrębnie poszczególnym wioskom i osadom⁵⁵. Być może, że ta decyzja administracji zapobiegała powtórzeniu się w latach kryzysu wydarzeń z 1929 r., ale pod wpływem pogarszających się dochodów ludności lokalne protesty przeciw wymiarowi podatku stały się w tej części kraju regułą. Przybierały one rozmaite formy — od burzliwych demonstracji o zasięgu wioski czy osiedla do uporczywych, długotrwałych negocjacji z urzędnikami kolonialnymi⁵⁶.

Ogólny spadek dochodów administracji z podatku w południowej części kraju wskazuje, że redukcje zaczęte w latach 1930—1931 były stosowane aż do roku 1935⁵⁷. Skalę tych redukcji niech zilustrują przykłady. W roku 1933 w prowincji Benin stawki podatkowe zredukowano średnio o 15%, choć ludność niektórych wiosek żądała ich obniżki o 70%⁵⁸. W tym samym roku urzędnicy odmówili jednak redukcji podatków w prowincjach Ondo i Onitsza, wychodząc z założenia, że były tam one i tak niższe niż gdzie indziej.

W niektórych okolicach urzędnicy byli zmuszeni do redukcji znacznie większych. W prowincjach Ogoja i Owerii doszło do obniżki podatku o 20—25%, a nawet o 37,5% w stosunku do roku poprzedniego. Jako ciekawe zdarzenie towarzyszące zbiorowi podatku warto podać, że w 1933 r. w prowincji Owerii rozeszła się pogłoska, iż „rząd Stanów Zjednoczonych zaproponował interwencję w sprawy podatkowe i że wszystkie podatki już zapłacone będą zwrócone”. Wiadomość ta stała się w wielu miejscach powodem do wstrzymania płatności podatków, a nawet żądań zwrotu podatków zapłaconych. Dla uspokojenia wzburzonej ludności władze wezwały policję⁵⁹.

Decydującą rolę w zmuszeniu administracji kolonialnej do obniżki podatku w południowej części kraju odegrała postawa mas chłopskich. Nie można jednak pominąć faktu, że kwestia podatkowa była również podejmowana przez przedstawicieli elity miejscowej, zwłaszcza na łamach jedyne go wówczas dziennika afrykańskiego — „Lagos Daily News”, wydawanego przez Herberta Macaulaya. Przez lata kryzysu do Macaulaya napływały dziesiątki listów z różnych części kraju, proszących go o interwencję m.in. w sprawach podatkowych. Wiele z tego materiału trafiało także na łamy innych pism i stanowiło istotny środek nacisku na administrację⁶⁰.

W Nigerii północnej zagadnienie podatku bezpośredniego przedstawiało się inaczej niż na południu. Miał on tam tradycję przedkolonialną, został bowiem wprowadzony na długo przed podbiciem kraju przez Angli-

⁵⁵ C. W. Alexander, Memorandum on Native Taxation z 4 IV 1932, C. O. 583, v. 183, teczka 1440, PRO London.

⁵⁶ Np. „Nigerian Daily Times” z 30 IV 1931, „Outcry against Double Taxation”, s. 10.

⁵⁷ W rezultacie tych redukcji wpływy administracji z podatku bezpośredniego kształtowały się następująco (w mln funtów): 1928—1929 — 2,1; 1929—1930 — 2,2; 1930—1931 — 2,1; 1931—1932 — 2,0; 1933—1934 — 1,8; 1934—1935 — 1,8; 1935—1936 — 1,8; 1936—1937 — 1,9. Cyt. za Helleinerem, op. cit., s. 560.

⁵⁸ Por. „Annual Report on the Southern Provinces of Nigeria for the year 1933”, Lagos, 1935, s. 18.

⁵⁹ Ibidem, s. 40 i 58.

⁶⁰ Por. „Nigerian Daily Times” z 21 VII 1930; 1 IV 1931; 21 V 1931.

ków. Na przestrzeni XIX w. system wyznaczania i zbierania podatku przez powstałe na tym terenie państwo ludu Fulani stał się integralną częścią życia społecznego i gospodarczego. Administracja brytyjska po podbiciu kraju włączyła miejscowy system podatkowy do tworzonego aparatu władzy kolonialnej, opartego w Nigerii północnej na tzw. władzy pośredniej, czyli przekształceniu rodzimych struktur politycznych w ogniewa lokalnej administracji⁶¹.

Wpływ kryzysowego spadku cen na towarowo-eksportową część rolnictwa Nigerii północnej był słabszy niż na południu. Wynikało to z wielu przyczyn, m.in. braku specjalizacji eksportowej (jak kakao) i stosunkowo mniejszego do 1934 r. spadku cen głównej uprawy eksportowej — orzeszków ziemnych (wykres krzywa G). Mimo łagodzącego wpływu tych czynników już w latach 1932—1933 dochody ludności sprzedającej na eksport zaczęły się gwałtownie kurczyć, a środki uzyskane w ten sposób z trudem starczyły na opłatę podatków⁶². Pod naporem wywołanych tą sytuacją protestów chłopskich administracja rozpoczęła w 1933 r. nowe szacunki dochodów⁶³ i redukcje podatkowe na wielu terenach. Wydaje się jednak, że odbywały się one na znacznie mniejszą skalę niż na południu.

W polityce wobec podatku bezpośredniego administracja kolonialna kierowała się nie tylko obawą, że utrzymanie sztywnych stawek może doprowadzić do masowych zaburzeń politycznych. Niemniej istotnym aspektem sprawy było niebezpieczeństwo, że nadmierne zaciskanie śruby podatkowej mogło spowodować zatrzymanie zakupów towarów importowanych przez ludność. Sygnały o takim zjawisku pojawiały się w czasie kryzysu wielokrotnie. Utrwalenie tego stanu powodowałoby wielkie straty dla firm brytyjskich, a pośrednio i dla samej administracji.

WPLYW KRYZYSU NA ROLNICTWO

Będzie tu mowa przede wszystkim o części ludności chłopskiej najmocniej związanej z gospodarką towarową i kapitalistyczną. O jej losach w czasie kryzysu mamy stosunkowo najwięcej świadectw. Ona reagowała na skutki kryzysu najsilniej. W jakiej proporcji ta część ludności pozostawała do całości ludności kraju? Na to podstawowe pytanie nie da się udzielić odpowiedzi, a wyglądałaby ona w poszczególnych częściach kraju różnie, nawet w skali małych rejonów. Poprzestać w tej mierze trzeba na niezadowolającym określeniu, że w dobie kryzysu ludność zaangażowana bezpośrednio w produkcję eksportową stanowiła zapewne około 15—20% mieszkańców kraju.

⁶¹ System ten kojarzy się w Nigerii z osobą Fredericka Lugarda, który odegrał czołową rolę w podbiciu przez Wielką Brytanię Nigerii północnej, stworzeniu tam aparatu administracji kolonialnej, zbudowaniu koncepcji władzy pośredniej i wprowadzeniu jej w życie w północnej części kraju, wreszcie w połączeniu administracji obu części Nigerii. Kolejne jego stanowiska w Nigerii: High Comissioner Governor Nigerii północnej (1900—1907), Governor Kolonii i Protektoratu Nigerii południowej (1912—1914), Governor-General Kolonii i Protektoratu Nigerii (całej) (1914—1919).

⁶² Por. Ahmadu Bello, *My Life*. London 1960, s. 37, 38 i „Annual Report on Northern Provinces for the year 1933”, Lagos, 1934, s. 14, 27.

⁶³ *Ibidem*, s. 8, 14, 15, 19, 28, 35, 51.

Najbardziej dynamicznie rozwijającą się uprawą eksportową przed kryzysem było w Nigerii kakao. Roślina ta, nieznaną w tym kraju wcześniej, została sprowadzona do Kalabaru w 1887 r., a w końcowych latach stulecia zaczęto ją rozpowszechniać w zachodnim zakątku południa. Miejscowi chłopci podejmowali uprawę kakao wyłącznie na eksport. Jego wywóz росł szybko: w 1900 r. 202 tony, w 1914 r. 4,9 tys. ton, w 1929 r. 55 tys. ton. W końcu lat dwudziestych setki tysięcy chłopów kultywowało kakao w zachodniej części południa, a uprawa ta dawała utrzymanie równie licznej rzeszy handlarzy, kupców, transportowców itp. W wartości eksportu Nigerii udział kakao wzrósł z poniżej 1⁰/₀ w 1900 r. do 16⁰/₀ w 1929 r., a wartość całego wywozu wzrosła w tym czasie 17 razy ⁶⁴.

Podejmowanie uprawy kakao było nie tylko decyzją ekonomiczną, ale stawiało szereg problemów społecznych o dużym znaczeniu. Wymagało to szerszych kontaktów, niż miał je chłop żyjący w otoczonej lasem wiosce, wyobraźni, zdolności podjęcia ryzyka, możliwości rynkowych, wreszcie wiedzy o technice uprawy nieznaną rośliny i kredytu. Wszystkie te czynniki odegrały niemałą rolę w ścisłych związkach, jakie od początku uprawy kakao w Nigerii istniały między chłopami-plantatorami a drobną burżuazją, miejscową elitą i afrykańskimi ruchami społecznymi, przede wszystkim zaś afrykańskimi kościołami ⁶⁵. Dodajmy, że plantatorzy kakao mieli najwięcej powodów czysto gospodarczych do zajmowania postawy antyeuropejskiej, zwróconej przede wszystkim przeciwko wielkim firmom zagranicznym. W tych warunkach zrozumiałe jest, że solidarność chłopska zaczęła rodzić się najwcześniej wśród plantatorów kakao i najwcześniej zaczęła się wśród nich formować potrzeba własnych organizacji gospodarczych i politycznych. Organizacje producentów kakao, inicjowane przez Departament Rolny administracji kolonialnej od połowy lat dwudziestych nie mogły oczywiście rozwiązać ich problemów, a koncentrowały się przede wszystkim na poprawie jakości upraw ⁶⁶.

Głównym problemem chłopskich plantatorów kakao było w tym czasie przełamanie monopolu firm zagranicznych w wyznaczaniu cen skupu i sprzedaży kakao na rynkach zagranicznych. Przełamanie tego wymagało jednak bardzo szerokiej akcji społeczno-politycznej i gospodarczej: solidarności producentów kakao, własnych firm handlowych, posiadania kredytu bankowego, transportu morskiego, przedstawicielstw na rynkach europejskich i amerykańskich. Plany tworzenia tak rozległych przedsięwzięć sformułowane zostały w Afryce Zachodniej po raz pierwszy przez przywódców utworzonego w 1920 r. na Złotym Wybrzeżu „National Congress”. Wokół tej organizacji skupiała się w latach dwudziestych znaczna część czołowych osobistości afrykańskich i tam powstawały najciekawsze inicjatywy gospodarcze. Społeczną podstawę tego

⁶⁴ Oczywiście trudno o dokładną liczbę chłopów plantatorów. Por. M. Pergham (ed.), *Natives Economies*, s. 86, 87.

⁶⁵ B. Webster, *Agege Plantations and the African Church 1901—1920* [w:] *Nigerian Institute of Social and Economic Research, Conference Proceedings March 1962*. Ibadan 1963, s. 124—130.

⁶⁶ Żądania podniesienia jakości kakao uprawianego przez chłopów nigeryjskiego były kierowane przez firmy brytyjskie do departamentu rolnictwa administracji od początku lat dwudziestych.

ruchu tworzyła największa grupa producentów kakao w Afryce. Właśnie ze Złotego Wybrzeża (dzisiejsza Ghana) wiele inicjatyw dotarło do Nigerii południowej, drugiego co do liczebności skupiska chłopskiego plantatorów kakao w ówczesnej Afryce. Między elitami burżuazyjnymi obu ówczesnych kolonii istniały ściśle związki osobiste, łączyły ich wspólne interesy, wreszcie idee dynamicznie rozwijającego się ruchu solidarności zachodnio-afrykańskiej i panamerykańskiej.

Najgłośniejszym inicjatorem konkretnych przedsięwzięć gospodarczych, opartych na tych ideach, był mieszkaniec Złotego Wybrzeża — Winifred Tete Ansa. Jedna z ciekawszych postaci Afryki Zachodniej w dwudziestoleciu, wzbudzający liczne kontrowersje za życia, do niedawna zapomniany przez historyków, właśnie w okresie kryzysu odegrał ważną rolę, próbując uporczywie przełamać europejską dominację w gospodarce Nigerii i Złotego Wybrzeża⁶⁷.

Tete Ansa rozpoczął realizację swych wielkich zamierzeń na Złotym Wybrzeżu, gdzie w 1925 r. założył kompanię „West African Cooperative Producers Ltd”, która miała wziąć w ręce handel produktami afrykańskimi. W trzy lata później kompania ta została zarejestrowana w Wielkiej Brytanii i Nigerii. Mimo swej słabości finansowej wzbudziła gromne zainteresowanie i zdobyła poparcie zarówno wśród plantatorów kakao, jak i drobnej burżuazji handlowej obu krajów⁶⁸.

W latach 1926—1927 Tete Ansa w czasie swego pobytu w Stanach Zjednoczonych nawiązał bezpośrednie kontakty z murzyńskimi i białymi przedsiębiorcami, zainteresowanymi handlem z Afryką Zachodnią. Wielką pomocą w nawiązaniu tych kontaktów był Duse Mohamed Ali, inny Afrykanin, przebywający wówczas w Stanach, który odegrał wybitną rolę w rozwoju ruchu politycznego Nigerii i Afryki Zachodniej⁶⁹. Tete

⁶⁷ Tete Ansa urodził się w 1889 r. na Złotym Wybrzeżu. Pochodził ze znanego z przedsiębiorczości ludu Krobo. Zajmował się początkowo handlem, w latach 1920—1924 przebywał w Wielkiej Brytanii, gdzie zdobył wykształcenie handlowe. Dało mu to wyjątkową pozycję wśród elity Afryki Zachodniej, w tym czasie studiującej głównie prawo i medycynę. Potem przebywał w Stanach Zjednoczonych, a w 1928 wrócił do Afryki: Akry i Lagos, gdzie przebywał do 1936. Po opuszczeniu Afryki udał się do Europy i Ameryki, zmarł w 1941 w Montrealu. Dużo pisał i publikował, głównie na tematy walki o niezależność gospodarczą Afryki. Wiadomości biograficzne za jedynym opracowaniem na temat życia i działalności Tete Ansa: A. G. Hopkins, *Economic Aspects or Political Movements in Nigeria and the Gold Coast, 1919—1939*. „Journal of African History”, Vol. I, 1966, s. 133—152.

⁶⁸ Hopkins pisze, że kapitał zakładowy WACP Ltd podawany był na 250 tys. funtów, ale jest prawdopodobne, że kapitał akcyjny subskrybowany wynosił 3 tys. funtów, a część wpłacona w całości jeszcze mniej. Op. cit., s. 138. Mimo sytuacji finansowej przedsięwzięcia Tete Ansa niezwykle gorąco i sugestywnie nakłaniał afrykańskie osobistości w Lagos do popierania tej koncepcji. Por. Tete Ansa do Macaulaya 10 I 1928 (z Nowego Jorku); Duse Mohamed Ali (z Nowego Jorku) 10 I 1928 do Macaulaya; Duse Mohamed Ali (z Nowego Jorku) 12 I 1928 do wodza Ali Balogun w Lagos; Tete Ansa (z Londynu) 28 II 1928 do Macaulaya; Tete Ansa (z Nowego Jorku) 1 III 1928 do Macaulaya; Tete Ansa (z Nowego Jorku) 29 III 1928 do Macaulaya. Macaulay Papers, University Library, Ibadan.

⁶⁹ Wspomniany już Duse Mohamed Ali był niezwykłym przedstawicielem gospodarczego i politycznego działacza panafrkańskiego. Egipcjanin z urodzenia, obywatel turecki, a potem brytyjski, spędził wiele lat w Wielkiej Brytanii (do 1920 r.), w Stanach Zjednoczonych (lata dwudzieste) i w Nigerii (od 1931 r.), gdzie zmarł w 1944 r. Od 1912 r. w kolejnych krajach swego pobytu wydawał pisma afrykańskie, prowadził agitację polityczną, zakładał przedsiębiorstwa lub popierał inicjatywy gospodarcze innych Afrykanów. Por. Duffield, op. cit.

Ansa starał się wykorzystać te kontakty dla zapewnienia stałego zbytu kakao na rynku amerykańskim, zdobycia poważnego kredytu dla całego przedsiębiorstwa, wreszcie organizacyjnej rozbudowy firmy.

Po powrocie do Afryki Zachodniej w 1928 r. Tete Ansa obok innych przedsięwzięć próbował wykorzystać swe amerykańskie umowy. Trudno ustalić, ile kakao udało mu się wyeksportować do Stanów. Angielski autor w 1946 r. napisał, że stowarzyszenie plantatorów i pośredników kakaowych z Ibadanu Ibadan Cooperative Plantators Association, związane z West African, wysłało w 1930 r. 400 ton do Nowego Jorku, ale cały zysk z tej transakcji został jakoby stracony wskutek nieuczciwości sekretarza i upadku lokalnego banku⁷⁰. Hopkins podaje, opierając się na ówczesnej prasie, że powyższe stowarzyszenie wysłało poprzez „West African Cooperative Producers Ltd” w 1930 r. daleko więcej, bo 3000 ton kakao, ale i w jego relacji transakcja ta nie przyniosła żadnego dochodu⁷¹. Inne niepowodzenie Tete Ansa w tym roku przekreśliło dalsze próby przełamania eksportowego monopolu brytyjskich firm.

Równoległe do akcji Tete Ansa, które miały charakter przedsięwzięć, podejmowane były próby zbudowania solidarności plantatorów kakao i przełamania tą drogą europejskiego monopolu. W 1929 r. na Złotym Wybrzeżu wśród miejscowych plantatorów powstała idea stowarzyszenia chłopskiego, które pozwoliłoby na jednolite występowanie wobec zagranicznych firm w sprawie cen skupu. Po długich przygotowaniach, które odbywały się wraz z dramatycznym spadkiem cen, w październiku 1930 r. w miejscowości Naswam odbyło się wielkie zgromadzenie wodzów, starszyny i plantatorów kakao z różnych okolic Złotego Wybrzeża. Na zgromadzeniu tym powołano organizację — Cocoa Federation for Gold Coast and Ashanti. Już w kilka dni po powstaniu Federacji jej organizatorzy poczęli nakłaniać elitę nigeryjską do powołania analogicznej organizacji w Nigerii i połączenia ich we wspólnym działaniu⁷².

Na terenie Złotego Wybrzeża Federacja podjęła natychmiastową akcję. Uczestniczący w niej plantatorzy wstrzymali wszelką sprzedaż kakao do stycznia 1931 r. Spowodowało to szybką podwyżkę cen skupu przez zagraniczne firmy — o 50%. Ale po dwu miesiącach bojkot ten załamał się, tym łatwiej że w wielu okolicach nie był przestrzegany. Po upadku bojkotu ceny skupu ponownie spadły⁷³. Tym razem plantatorzy kakao na Złotym Wybrzeżu ponieśli porażkę, ale idea ta odżyła w 1937 r., kiedy to długotrwały i dobrze zorganizowany bojkot wobec firm europejskich i zatrzymanie sprzedaży kakao doprowadziły do zwycięstwa chłopów. Na terenie Nigerii mimo gorących namów ze strony elity Złotego Wybrzeża nie doszło do tak radykalnych akcji. Nigeryjscy plantatorzy kakao byli w tym czasie gorzej zorganizowani niż na Złotym Wybrzeżu, a wpływy miejscowej elity wśród nich były również słabsze.

Prócz rozmaitych innych jeszcze prób zaradzenia sytuacji, które plantatorzy usiłowali wprowadzić w życie, doszło w tym okresie do powstania kilku koncepcji, można je określić terminem teoretycznych, przełama-

⁷⁰ M. Pergham (ed.), *Native Economies*, s. 262.

⁷¹ Hopkins, op. cit., s. 141.

⁷² A. J. Ocasney (z Akry) do Macaulaya. Macaulay Papers, U. L., Ibadan.

⁷³ S. La Anyane, *Ghana Agriculture*. London 1963, s. 101, 102.

nia dominacji europejskiego kapitału. Jedna z nich, z 1931 r. zakładała przejście w ręce afrykańskie nie tylko całego handlu surowym kakao, ale także całej przeróbki tego surowca. W ten sposób Afrykanie staliby się światowymi monopolistami w sprzedaży wyrobów czekoladowych. Inny projekt, pióra samego Tete Ansa, proponował stworzenie potężnych spółdzielni chłopskich, którym nie zdołałyby się przeciwstawić żadne firmy europejskie na rynkach zachodnioafrykańskich⁷⁴. Choć projekty te nigdy nie weszły w stadium realizacji, poza wcześniejszymi koncepcjami Tete Ansa, stanowią one niezmiernie interesujące przejawy tworzenia się antykolonialnych koncepcji gospodarczych.

Niepowodzenia niezależnego ruchu plantatorów kakao były tylko jedną ze stron ich fatalnej sytuacji, spowodowanej kryzysowym spadkiem cen. Kryzys okazał się szczególnie ciężki dla większych plantacji, zatrudniających najemną siłę roboczą i posiadających największe obciążenia inwestycyjne. Wielu spośród największych plantatorów Nigerii zostało w czasie kryzysu zrujnowanych⁷⁵. Jeszcze większa ruina plantatorów miała miejsce na Złotym Wybrzeżu.

Inaczej reagowali na spadek cen eksportowych producenci ziarna i oleju palmy oleistej, żyjący w środkowej i wschodniej części Nigerii południowej. Towary te stanowiły w 1929 r. 45% wartości eksportu Nigerii. Odmienność reakcji tych grup chłopów wynikała zarówno z charakteru tych upraw, jak i z organizacji produkcji eksportowej. Produkty palmy oleistej, a zwłaszcza olej były od czasów przedkolonialnych artykułami miejscowego spożycia. W omawianym okresie produkcja oleju palmowego miała trzy przeznaczenia: spożycie własne, rynek lokalny, a także szerszy rynek wewnętrzny i eksport. Spożycie wewnętrzne stanowiło więc pewne zabezpieczenie producentów przed wahaniami cen światowych, jakie nie istniało np. w przypadku kakao w całości przeznaczanego na eksport.

Organizacja produkcji towarów palmowych różniła się diametralnie od produkcji kakao. Przede wszystkim eksport odbywał się bez uprzednich inwestycji. W omawianym okresie przeważająca część oleju i orzechów zbierana była z palm dziko rosnących w lesie, stanowiących własność określonych wspólnot. Zbieranie oleju i ziarna odbywało się na ogół równoległe do uprawy roślin jadalnych i w takim układzie uczestnictwo w produkcji eksportowej było sprawą elastyczną, podobnie jak wielkość produktu przeznaczonego na eksport. Taka organizacja produkcji dostarczała jednak tylko części eksportu.

Inna część eksportu pochodziła już w tym czasie od grup najemnych pracowników, specjalizujących się w produkcji rynkowej. W prowincji Benin byli to imigranci z ludu Sobo, z ziem leżących na wschód od tej prowincji. Od końca XIX w. corocznie małe grupy Sobo przybywały do dystryktu Icale w prowincji Benin. Za zgodą miejscowej ludności osiedlali się oni w lasach na kilkumiesięczne okresy zbioru owoców palmy oleistej i podejmowali intensywną pracę. O rozmiarach tej sezonowej imigracji, która wracała do swych osiedli po sezonie, niech świadczy fakt,

⁷⁴ J. B. Korateng (z Akry) 18 II 1931 do Macaulaya; W. Tete Ansa, Scheme to Improve Prices of Cocoa on the Gold Coast, druk 3 VII 1934. Macaulay Papers, U. L., Ibadan.

⁷⁵ Webster, op. cit., s. 126.

że w 1931 r. podczas sezonu było w dystrykcie Igale 60 902 miejscowej ludności i 15 180 Sobo ⁷⁶.

Wraz ze spadkiem cen towarów palmy oleistej ekonomika Sobo została zagrożona. Musieli oni płacić określone i ściśle przestrzegane opłaty społecznościami-właścicielom lasów, w których operowali. Od 1926 r. administracja kolonialna żądała od Sobo płacenia podatków i to wyższych niż miejscowa ludność, bowiem ich dochody oszacowane zostały jako wyższe. Redukcje podatków w latach 1930 i 1931 niewiele poprawiły ich sytuację. Reakcje Sobo na skutki kryzysu odzwierciedlały wysokotowarowy charakter ich gospodarki.

Pierwszą próbą przeciwstawienia się przez nich spadkowi cen były próby wprowadzenia bojkotu sprzedaży do firm europejskich. Pogłoski o przygotowywaniu takiej akcji rozeszły się wśród agentów firm w październiku 1930 r. W ciągu następnych miesięcy Sobo zatrzymywali swe towary w lasach, aby zmusić firmy do podniesienia cen skupu. Środki te nie przyniosły zmiany cen, a do solidarnego bojkotu ze strony wszystkich Sobo nie doszło ⁷⁷.

Utrzymywanie się niskich cen w latach 1930 i 1931 było powodem silniejszych niż zwykle fluktuacji Sobo między dystryktem Igale a ziemiami rodzinnymi. Wielu zrażonych sytuacją na rynku wracało do domu, inni przybywali na ich miejsce. W 1932 r. niskie ceny spowodowały wcześniejszy niż zwykle odływ Sobo ⁷⁸. W ciągu dwu następnych lat kryzysu trudności Sobo trwały nadal, a opuszczanie przez nich tego rejonu powodowało osłabnięcie całej gospodarki towarowej dystryktów, w których oni działali. Masowy powrót Sobo zaczął się wraz z poprawą cen w 1935 r., a w 1938 r. opanowali oni ponownie opuszczone wskutek kryzysu pozycje ⁷⁹.

KRYZYS A WYMIANA WEWNĘTRZNA W KRAJU

Z tego, co powiedziano dotychczas, wynika, że wymiana i handel towarami miejscowymi, spożywanymi w obrębie kraju, były w latach dwudziestych nadal nikłe. W znacznej mierze ograniczały się one do wymiany lokalnej, której tradycja sięgała w czasy przedkolonialne. Wraz z rozwojem gospodarki towarowej pojawiać się zaczęło jednak nowe zjawisko — wymiana między odległymi od siebie rejonami kraju. Wymianie takiej sprzyjało kilka czynników: wspomniane już różnice środowiska naturalnego kraju, rysujące się już w początku lat 1920-ch różnice w popycie i podaży środków żywnościowych w północnych i południowych rejonach kraju, wreszcie — rozbudowa sieci kolejowej w tym okresie. W latach dwudziestych wymiana ta obejmuje niewielką grupę towarów żywnościowych, ale wydaje się, że rosła dynamicznie ⁸⁰.

⁷⁶ Z tej liczby jedynie 5 377 Sobo było w wieku podlegającym opodatkowaniu. Por. B. J. A. Matthews, *Ikale District Assessment Report (1931/32)*, s. 238—246, w kolekcji rękopisów, Rhodes House Library, Oxford.

⁷⁷ *Benin Province Benin Division Annual Report, 1930*, s. 6, 18, w kolekcji rękopisów R. H. L., Oxford.

⁷⁸ *Annual Report Benin Division, 1932*, s. 6, 7, Oxford.

⁷⁹ Pergham, *op. cit.*, s. 83.

⁸⁰ W latach 1927—1930 zmieniono taryfy kolejowe i zwiększono ilość podręczne-

Najbardziej widoczną tendencją tej wymiany w okresie kryzysu był spadek i tak niewielkich obrotów. Spadek ten był wynikiem dobrze znanego łańcucha zależności: spadek cen eksportowych powodował zahamowanie popytu w rejonach najbardziej utowarowionych na wszystkie towary, w tym krajową żywność. Stan ten pogłębiały wyjątkowo dobre urodzaje we wszystkich niemal latach kryzysu. Podobny efekt wywierał spadek zatrudnienia siły najemnej w administracji, kolei, zagranicznych firmach i innych instytucjach stałego i okresowego zatrudnienia. Dobrze ilustruje konsekwencje spadku zatrudnienia dla wymiany środkami żywności region wydobywania cyny w okolicach miasta Jos, w Nigerii środkowej. W latach 1902—1929 wydobywanie cyny rosło dynamicznie, co spowodowało masowy napływ najemnych pracowników w te okolice. W samym Jos i wokół niego powstał wielki rynek na towary żywnościowe, a także usługi. Kryzys przyniósł ograniczenie wydobywania cyny, redukcję zatrudnienia, za tym kolosalne skurczenie się popytu na żywność⁸¹. Spadek wydobywania cyny podkopał więc rodzące się rolnictwo towarowe na znacznym obszarze.

Odmierna tendencja wystąpiła tylko w międzyregionalnym handlu jednym towarem żywnościowym — mianowicie orzechami kola. Używką ta w wielu częściach Afryki Zachodniej od setek lat była przedmiotem wielkiego popytu i długodystansowego handlu. Obok funkcji fizjologicznej orzechy kola pełniły ważną funkcję handlową i społeczną. W Nigerii rejonem największego popytu na kola była (i jest) sawanna, północna część kraju, gdzie uprawa ta nie przyjmuje się. W czasach przedkolonialnych sprowadzano ją karawanami z dzisiejszej Ghany. Po uruchomieniu kolei Lagos—Kano coraz większe ilości kola transportowano morzem z Akry do Lagos, a stąd pociągami na północ. Handlem orzechami kola zajmowali się na terenie Nigerii kupcy Hausa z północy, którzy dla tego celu osiedlali się w Lagos.

Uprawa kola była zajęciem bardzo intratnym, toteż już przed I wojną zaczęła się ona rozpowszechniać w okolicach Lagos, a zwłaszcza wokół miejscowości Agege. Produkcja kola w tych okolicach podejmowana była przede wszystkim z przeznaczeniem dla rynku północnego i po 1919 r. nastąpił znaczny jej rozkwit. Spadek cen towarów rolnych spowodowany kryzysem objął także orzechy kola, ale na tym skorzystali nigeryjscy plantatorzy. Koszty transportu morskiego spowodowały, że ceny orzechów ze Złotego Wybrzeża nie mogły konkurować z miejscowymi. Właśnie więc w latach 1929—1933 nastąpił przełom w źródle zaopatrzenia północnej Nigerii w orzechy kola⁸². Kola z Agege wyparły w znacznej mierze z rynku północnego orzechy importowane, a sukces tej wysoce towarowej uprawy przyczynił się do dalszego przyspieszenia rozwoju towarowego rolnictwa w południowo-zachodniej części kraju.

go bagażu, który pasażerowie mogą brać do wagonu, co znacznie zaciemniło statystykę ruchu towarów miejscowej produkcji i spożycia.

⁸¹ W 1928 r. zatrudnienie w kopalniach cyny wynosiło 39 tys. Afrykanów i 363 Europejczyków. Wobec redukcji produkcji cyny liczba ta spadła w 1933 r. do 10 tys. Afrykanów. Por. „Annual Report on the Northern Provinces for the year 1928”, Lagos, 1929, s. 45 i, ten sam raport dla 1933 r., Lagos 1934, s. 51.

⁸² Przewozy kolejowe z południa na północ wzrosły w latach 1927—1933 z 10,2 do 13 tys. ton, a import spadł w tym czasie z 6 tys. do 800 ton. „Nigerian Railways Reports”, 1927—33.

Ta dość gwałtowna zmiana spowodowała jednak trudności nie tylko dla grupy plantatorów i kupców ze Złotego Wybrzeża, lecz także dla znacznej grupy kupców Hausa, którzy do tej pory monopolizowali ten handel po stronie nigeryjskiej. W latach 1931—1932 wejście na rynek orzechów z Agege podważyło egzystencję tej grupy kupców i doprowadziło do gwałtownych protestów skierowanych m.in. do władz kolonialnych⁸³. Ostatecznie utrzymali oni swą dominującą pozycję w handlu kola, ale już miejscowymi. Dla handlu międzyregionalnego miało to znaczenie specjalne, bowiem wielu z nich uprawiało handel dwukierunkowy: kola na północ, było z północy na południe.

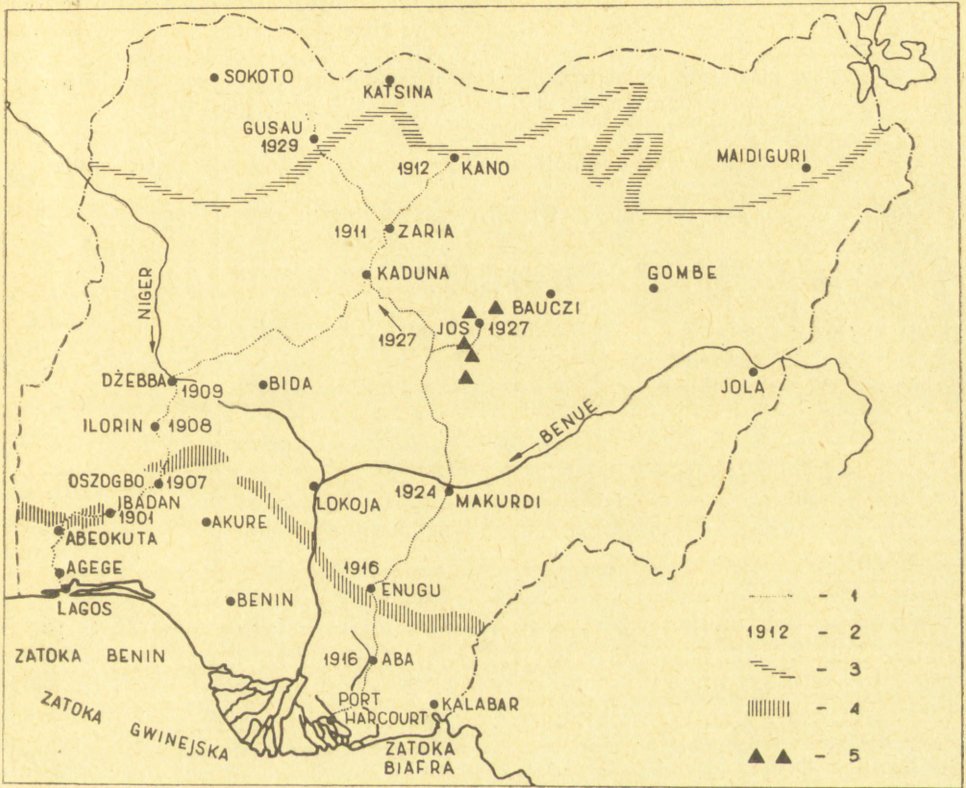
Warte odnotowania są również nowe tendencje, jakie pojawiły się w handlu towarami, które były przedmiotem spożycia krajowego i eksportu jednocześnie: olejem palmowym wytlaczanym na południu i bawełną, uprawianą w różnych częściach Nigerii. Podczas wielu poprzednich załamań cen rolnych zamiast nieopłacalnego eksportu następowało zwiększenie lokalnej konsumpcji tych towarów. W czasie kryzysu wystąpiło tu nowe zjawisko, i to chyba po raz pierwszy na terenie Nigerii. Zamiast zwiększać własną konsumpcję wobec nieopłacalności eksportu chłopi i handlarze zaczęli poszukiwać rynków w innych częściach kraju⁸⁴. Sprzyjały temu zarówno zbudowana przed kryzysem „wschodnia” linia kolejowa (zob. mapa), jak podkreślana wcześniej nierównomierność występowania kryzysu w poszczególnych częściach kraju. W tej dziedzinie w czasie kryzysu otwarte zostały słabe co prawda, ale nowe kierunki wymiany, które w późniejszych latach nabrały dużego znaczenia.

BURŻUAZJA MIEJSCOWA WOBEC KRYZYSU

Była już mowa wcześniej o niszczącym wpływie, jaki miała dla afrykańskich kupców koncentracja wielkich firm w Nigerii w II połowie lat dwudziestych. Trudno jest powiedzieć dokładnie, ile firm i indywidualnych kupców afrykańskich zostało w tym czasie zrujnowanych, ilu musiało ograniczyć swą działalność, ilu zostało wypartych z najlepszych rynków wskutek inwazji, używając ówczesnego wyrażenia, firm europejskich w głąb kraju. Wiele z tych pytań będzie na pewno wyjaśnionych w przyszłych badaniach. Jeszcze w początku lat dwudziestych znaczna liczba kupców afrykańskich, niekoniecznie pochodzących z Nigerii, wymieniana była w kolonialnych „Trade Reports” Nigerii w grupach „eksporterów” i „importerów”. Oznaczało to, że choć nie mogli się oni równać pod względem obrotów z firmami europejskimi, mieli możliwość kontraktowania swych towarów eksportowych z odbiorcami w Wielkiej Brytanii i także bezpośrednio zamawiać towary brytyjskie. Przy obu transakcjach korzystali oni co prawda z frachtu europejskiego, mieli jednak możliwość konkurowania w pewnym zakresie z firmami europejskimi. Koncentracja wielkich firm doprowadziła do takiego skupienia wszystkich opera-

⁸³ W National Archives, Ibadan, znajduje się obszerna, bardzo ciekawa teczka z korespondencją na ten temat pod sygn. C. S. O. 26 28306, Vol. I.

⁸⁴ Por. „Annual Report on the North. Prov's”, 1929, s. 25, 31; „Annual Report on the South. Prov's”, 1933, s. 35.

1 — linie kolejowe;

2 — daty otwarcia połączenia kolejowego z południowym odcinkiem;

3 — południowa granica terenów wolnych od muchy tse-tse;

4 — północna granica terenów, na których hodowla bydła jest niemożliwa;

5 — okolice wydobywania cyny.

W pasie między dwiema liniami trudności hodowli rosną w miarę przesuwania się na południe.

cji, że możliwości konkurencji ze strony kupców miejscowych praktycznie upadły.

Poza oczywistą polityczną przewagą firm brytyjskich nad drobną burżuazją miejscową, wynikającą z istoty kolonializmu, brytyjskie i inne firmy europejskie w końcu lat dwudziestych utwierdziły swe i tak ogromne przewagi w płaszczyźnie ekonomicznej. Miały one wielkie możliwości uzyskania kredytu i kapitału, dostęp i orientację na europejskich rynkach, przedstawicielstwa albo centrale w metropolii kolonialnej, najlepsze źródła zaopatrzenia w towary sprowadzane do Nigerii, wreszcie własny transport. Ich obroty były tej wielkości, że w walce konkurencyjnej mogły okresowo wprowadzać znaczne obniżki cen importowanych lub podwyżki cen skupu. Skalę różnic w ekonomice drobnej burżuazji miejscowej i wielkich firm ilustruje zestawienie.

Uczestnictwo w etapach handlu zagranicznego miejscowej burżuazji i zagranicznych firm działających w Nigerii

A — chłopci nigeryjscy uczestniczący w handlu zagranicznym; B — handlarze, kupcy pośrednicy nigeryjscy; C — firmy zagraniczne w Nigerii

Typ operacji	Uczestnicy
Produkcja upraw eksportowanych i spożycie artykułów importowanych	A, B
Skup detaliczny towarów eksportowanych i detaliczna sprzedaż towarów importowanych	B, C
Skup hurtowy produktów eksportowanych i hurtowa sprzedaż towarów importowanych	B, C
Transport morski produktów nigeryjskich i przywóz importów z Europy	C
Sprzedaż hurtowa produktów nigeryjskich w Europie i kupno towarów importowanych do Nigerii	C
Przerób produktów nigeryjskich na wyroby gotowe i sprzedaż ich na rynkach europejskich, amerykańskich i afrykańskich	C

Drobna brużuazja nigeryjska uczestniczyła jedynie w trzech pierwszych ogniach handlu, i to wymagających najmniejszych nakładów kapitału. Kupiec nigeryjski miał dostęp jedynie do części operacji handlowych. Stąd jego akumulacja musiała być mniejsza od akumulacji firm europejskich i przełamanie jej było niewykonalne bez wkroczenia do handlu zagranicznego. Stało się to możliwe dla kupców nigeryjskich dopiero po II wojnie światowej, i to na bardzo małą skalę. Natomiast największe firmy europejskie, a zwłaszcza UAC, koncentrowały w swych rękach wszystkie te operacje od skupu produktów nigeryjskich poczynając, poprzez transport do Europy, przerób ich w Europie aż do sprzedaży na rynku nigeryjskim artykułów przemysłowych, wykonanych z surowców nigeryjskich.

W styczniu 1930 r. delegacja miejscowej elity, stanowiącej część drobnej burżuazji południa, zorganizowanej w jedynej wówczas organizacji politycznej „Nigerian National Democratic Party”, udała się z protestem do gubernatora Nigerii. W memoriale przedstawionym gubernatorowi stwierdzano, że w rezultacie brutalnej konkurencji i integracji obcych firm w samym tylko Lagos 23 tysiące kupców i handlarzy znalazło się bez pracy; wkroczenie obcych firm na rynki lokalne pozbawiło miejscowych kupców znacznej części kapitału i zwiększyło bezrobocie; europejska konkurencja niemal wyeliminowała miejscowych pośredników; obce firmy sprzedają swe towary taniej na rynkach lokalnych niż w portach, do których są one przywożone z Europy⁸⁵.

O wiarogodności faktów przytoczonych w memoriale świadczy wiele innych relacji. W niektórych rejonach, jak np. w dolnym biegu Nigru,

⁸⁵ His Excellency Address to a Deputation from the Nigerian National Democratic Party at the Government House (maszynopis) 8 II 1930. Macaulay Papers, U. L., Ibadan.

konkurencja ta była jeszcze ostrzejsza⁸⁶. Jest charakterystyczne, że gubernator w swej odpowiedzi udzielonej delegacji nie zgodził się z zarzutami, ale nie przeciwstawił im żadnych rzeczowych argumentów. Co więcej, w swej odpowiedzi oświadczył: „podzielał żal autorów memorandum, że wielkie firmy europejskie nie ograniczyły swej działalności do rynku hurtowego, pozostawiając handel detaliczny Afrykanom”⁸⁷. Podobnie przyznał rację co do bezrobocia, z jednym zastrzeżeniem, że w jego opinii było ono ograniczone do Lagos, co było w jawnej sprzeczności z rzeczywistością.

Przyznanie racji przez gubernatora było niewielką pociechą dla miejscowej elity i nie miało żadnego wpływu na poprawę losu tysięcy kupców i handlarzy, gniecionych i eliminowanych z handlu przez europejską konkurencję. Jeśli chodzi o ewentualne interwencje administracji, to stała ona na gruncie nieingerencji i zasady „wolnej konkurencji”.

Ale mimo ruiny wielu kupców i opisywanego stanu drobna burżuazja miejscowa nawet w okresie kryzysu próbowała rozwijać swą działalność i przełamywać białą dominację. Próby te były rozmaitej skali, ich losy były odmienne, wiele z nich nie pozostawiło żadnych śladów pomocnych dla historyka. Ale kilka spośród nich, najbardziej ambitnych dostarcza ważnego materiału dla rozważanego tematu.

Jedne z ciekawszych prób tego okresu dotyczyły przełamania monopolu europejskich firm w handlu zagranicznym. Akcje te kojarzą się z nazwiskami czołowych wówczas osobistości afrykańskich w Lagos, jak wódz Oluwa, A. Maja, T. A. Dorothy, sam H. Macaulay, W. Tete Ansa, a także Duse Mohamed Ali i wielu innych. Podejmowane przez nich inicjatywy koncentrowały się wokół zorganizowania silnych przedsiębiorstw handlowych i banku, który mógłby wspierać ich operacje.

Brak kredytu bankowego był dla młodej burżuazji całego kontynentu jednym z silniejszych hamulców rozwoju. Zagraniczne firmy i w tej dziedzinie posiadały ogromną przewagę, mając do dyspozycji wszystkie możliwości kredytowe, istniejące w świecie kapitalistycznym, łącznie z dwoma brytyjskimi bankami w Nigerii: British Bank for West Africa i Barclays Bank D.C.O. Banki te bardzo niechętnie udzielały kredytów afrykańskiej burżuazji, nie mając do niej zaufania, nie posiadając dostatecznych zabezpieczeń itd.

Miejscowi przedsiębiorcy w Afryce Zachodniej próbowali zorganizować bank krajowy już w 1912 r. W roku 1917 Duse Mohamed Ali starał się w Londynie o stworzenie specjalnych udogodnień kredytowych dla zachodnioafrykańskich kupców w Colonial Bank, ale nic nie uzyskał w tej sprawie. W roku 1920 Duse Mohamed Ali podczas swego pobytu w południowej Nigerii i na Złotym Wybrzeżu próbował na miejscu stworzyć lokalny bank afrykański i powiązać go z American Negro Bank w Stanach Zjednoczonych, ale i z tej inicjatywy nic nie wyszło⁸⁸.

⁸⁶ Por. „Nigerian Daily Times”, 1 VI 1931, artykuł *White Man's Exploitation in Nigeria* i list kupca z miasta Onicza nad Nigrem z 11 III 1930 obszernie przedstawiający europejską konkurencję na dolnym biegu rzeki. Macaulay Papers, U. L., Ibadan.

⁸⁷ His Excellency Address, s. 5.

⁸⁸ Duffield, op. cit., s. 580, 581.

Dopiero w 1928 r., po długich przygotowaniach, doszło do utworzenia w Lagos przez Tete Ansa pierwszego afrykańskiego banku pod nazwą The Industrial and Commercial Bank Ltd⁸⁹. W następnym roku, 1929, bank ten rozpoczął działalność, mając siedzibę i jedyny oddział w Lagos, niewielką ekspozyturę w Akrze i europejskiego dyrektora, Francuza, zatrudnionego przez Tete Ansa. Żywoć tego banku był krótki, bowiem ogłosił niewypłacalność już w październiku 1930 r. Ale fakt, że The Industrial and Commercial Bank Ltd był pierwszym bankiem afrykańskim, w którego powstanie zaangażowanych było wielu najwybitniejszych ludzi z elity południowej Nigerii i Złotego Wybrzeża, nie pozwala patrzeć na tę instytucję w kategoriach jedynie finansowych.

Finansowa strona działalności Industrial Bank nie jest dobrze znana. Wiadomo, że wystartował on z małym kapitałem — kapitał akcyjny wpłacony w całości wynosił w 1929 r. 7125 funtów. Po otwarciu bank spotkał się z żywym przyjęciem miejscowych przedsiębiorstw. Ilość depozytów w czerwcu 1929 r. urosła do 3396 funtów, a w październiku 1930 r. do 11 698 funtów⁹⁰. Jednocześnie kierownicy banku starali się rozszerzyć jego działalność poza Lagos i zdobyli kilkudziesięciu akcjonariuszy w mniejszych ośrodkach Nigerii południowej⁹¹.

Przyczyny upadku Industrial Bank trudne są nadal do ustalenia. Jak pisze Hopkins, nawet urzędowi likwidatorzy banku, mający dostęp do jego papierów przez dwuletni okres likwidacji, nie potrafili dać jasnej odpowiedzi, a skłaniali się ku opinii, że zawiniło tam złe kierownictwo⁹². Według H. Macaulaya, przyczyną upadku banku była polityka francuskiego dyrektora i opinię tę podzielało wielu Afrykanów. Sam Tete Ansa uważał, że upadek banku spowodowały machinacje i brutalna konkurencja banków brytyjskich⁹³. W opinii urzędników kolonialnych i prasy brytyjskiej, wydawanej w Nigerii, główną rolę w upadku banku odegrała nieodpowiedzialność, a nawet nieuczciwość Tete Ansa⁹⁴. Cytowany Hopkins, który przebadał największą ilość materiałów dotyczących Tete Ansa, skłania się ku opinii, że głównym źródłem tego, jak i innych niepowodzeń Tete Ansa był jego brak zdolności kierowniczych i umiejętności wprowadzania w życie wielkich koncepcji gospodarczych, które sam tworzył. Opinię tę wspiera Hopkins stwierdzeniem, że Tete Ansa ani nie pragnął, ani nie osiągnął nigdy osobistego bogactwa⁹⁵.

⁸⁹ „Industrial and Commercial Bank” był pierwotnie zarejestrowany przez grupę byznesmenów angielskich w 1914 r. w Wielkiej Brytanii. Tete Ansa przejął go w 1924 r.

⁹⁰ Hopkins, op. cit., s. 141.

⁹¹ W Archiwum H. Macaulaya znajdują się m.in. listy akcjonariuszy banku, sprawozdania dotyczące stanu poszczególnych typów rachunków itp. Z 362 akcjonariuszy w Nigerii 173 mieszkało w Lagos. Następną co do wielkości grupę stanowili mieszkańcy Agege — 61, co jest niezmiernie charakterystyczne dla wspomnianego już kapitalistycznego rolnictwa w tej miejscowości. Prócz tego bank miał akcjonariuszy w 22 innych ośrodkach Nigerii południowej, z czego w 10 było po 1—2 akcjonariuszy. Industrial and Commercial Bank Ltd., papers, Macaulay Papers, U. L., Ibadan.

⁹² Hopkins, op. cit., s. 143.

⁹³ Broszura British Bank Against Tete Ansa (druk) w Macaulay Papers, U. L., Ibadan.

⁹⁴ Przychyla się ku tej opinii Duffield, op. cit., s. 573.

⁹⁵ Hopkins, op. cit., s. 143, 144.

Nie zrażony tym niepowodzeniem, po nieudanej próbie ratowania Industrial Bank, założył w 1931 r. nowy — Nigerian Mercantile Bank Ltd. Bank ten opierał się na tych samych kołach burżuazji Lagos i jego zaplecza. Mimo rozpowszechniania przez prasę prokolonialną opinii o nieuczciwości Tete Ansa, jego plany i nowy bank nie straciły atrakcyjności dla rodzimych przedsiębiorców. Gazeta wydawana przez H. Macaulaya nazywała go nadal „Napoleonem Czarnej Afryki”, „Geniuszem Finansowym Afryki”, „Zbawcą Handlu” i jeśli weźmiemy poprawkę na kwiecistość tych nazw, wynikającą z atmosfery środowiska, dobrze one oddają nadzieje łączone z Tete Ansa.

Ale finansowe podstawy Nigerian Mercantile Bank Ltd były znacznie słabsze niż poprzedniego banku. Hopkins podaje, że jego kapitał zakładowy wynosił 10 000 funtów, przy czym kapitał akcyjny wpłacony w całości nie przekroczył nigdy 1700 funtów i tylko 549 funtów było subskrybowane przez nowo założone przez Tete Ansa w 1932 r. towarzystwo handlowe African Producers Cooperative Society Ltd. Kryzys przyczynił się w niemałym stopniu do słabości finansowej nowego banku⁹⁶. Wobec faktycznego zastoju w działalności wymienionego wyżej towarzystwa, nie mającego dostatecznego kapitału, Nigerian Mercantile Bank przyniósł już w pierwszym roku 629 funtów, a w następnym 488 funtów strat⁹⁷. Dalsza działalność tego banku rozwijała się źle i choć przetrwał on dłużej niż poprzedni, został zlikwidowany w 1936 r.

W 1933 r. w Lagos powstał nowy bank afrykański pod nazwą National Bank of Nigeria Ltd. Trudno przecenić znaczenie tego faktu, był to bowiem pierwszy bank rodzimej burżuazji, który utrzymał się i wszedł trwale w życie gospodarcze Nigerii⁹⁸. Założycielami National Bank byli wybitni przedsiębiorcy z Lagos, związani przedtem z Tete Ansa, m. in. Akintola Maja, T. A. Doherty, A. Latunde Johnson, Akin Adesigbin. Dwaj pierwsi byli związani z Mercantile Bank i ich wyjście z tego banku stanowiło pewnego rodzaju rozłam wśród miejscowej elity⁹⁹.

Powstanie i rozwój National Bank są dobrze udokumentowane i były badane przez ekonomistów, dlatego ograniczyć się do przypomnienia kilku najważniejszych spraw¹⁰⁰. Założyciele National Bank zaczęli również z bardzo małym kapitałem, na który złożyły się oszczędności grupy przedsiębiorców z Lagos i okolic, a także środki ze sprzedanych akcji.

⁹⁶ Hopkins pisze, że niskie wpłaty ze strony elity Lagos były spowodowane brakiem zaufania do inicjatyw Tate Ansa, a zwłaszcza po upadku Industrial Bank. Jako argument przytacza, że sam Macaulay wpłacił tylko 50 funtów do nowego banku Tete Ansa. Ale sam Macaulay był wtedy w wielkich kłopotach finansowych, na co wskazują listy i rachunki. Macaulay Papers, U. L., Ibadan.

⁹⁷ Hopkins, op. cit., s. 145—147.

⁹⁸ National Bank of Nigeria Ltd. działa do dziś. W 1970 r. jego kapitał zakładowy wynosił 3,2 mln funtów nigeryjskich (wówczas 1 N£ = 2,8 \$) i tyleż kapitał akcyjny wpłacony w całości. Operacje banku jak i poprzednio koncentrują się w południowo zachodniej części kraju, w 1964 r. tam właśnie znajdowało się 17 z 27 oddziałów na terenie Nigerii. „West Africa Directory 1963/64, 1970 Nigeria Year-book”, Lagos, 1970, s. 253.

⁹⁹ Hopkins, op. cit., s. 146.

¹⁰⁰ Prócz licznych wydawnictw i rocznych sprawozdań samego banku, V. C. Brown, *The Nigerian Banking System*. London 1966, s. 27—29; W. T. Newlyn, D. C. Rowan, *Money and Banking in British Colonial Africa*. London 1954; o roli Banku w początkach działalności: N. Azikiwe, Zik, *A Selection from the Speeches of Nnamdi Azikiwe*. London 1961, s. 209—211.

Bank ten startował z autoryzowanym kapitałem zakładowym w wysokości 10 000 funtów, a kapitał akcyjny wpłacony w całości w pierwszym roku działalności wynosił 2,8 tysiąca funtów, a więc niewiele więcej niż posiadał Mercantile Bank. W sprawozdaniu National Bank z 1936 r. dyrektor A. Maja pisał: „To nie posiadany kapitał zdecydował o jego [banku — J. M.] sukcesie, ale poparcie otrzymane poprzez rachunki bieżące, depozytowe i inne. Bank jest narodowym bankiem z jedynym stawianym sobie zadaniem pomożenia naszemu postępowi materialnemu, prowadzącemu do naszej niepodległości gospodarczej”¹⁰¹. Podkreślenie tutaj „narodowego” czy może raczej „krajowego” charakteru National Bank nie było bynajmniej przypadkowe. W odróżnieniu od koncepcji Tete Ansa, przewidujących tworzenie banków i przedsięwzięć obejmujących Afrykę Zachodnią, które wiązały się z ideami panafrykańskimi, twórcy National Bank stali na gruncie organizowania akcji gospodarczych w ramach poszczególnych kolonii i protektoratów. A to zwiastowało już nowy etap rozwoju antykolonialnego ruchu politycznego, etap właśnie krajowy, który miał zapanować już w końcu lat trzydziestych.

Skrupulatność w prowadzeniu rachunkowości National Bank, uczciwość i fachowość jego kierowników, bliskie związki z miejscowymi przedsiębiorcami, oto niektóre z czynników, które zbudowały atmosferę zaufania do tej instytucji. Dzięki temu bank nie tylko zdołał utrzymać się w trudnych latach kryzysu, ale nawet zapewnić powolny i stały wzrost operacji i kapitału. Dlatego powstanie National Bank stało się jednym z ważnych momentów w rozwoju rodzimego kapitalizmu i politycznej świadomości elity burżuazyjnej.

W czasie wielkiego kryzysu jeszcze inna grupa drobnej burżuazji osiągnęła sukces gospodarczy i polityczny, którego wpływ na przeobrażenia kraju był większy niż powstanie National Bank. Byli to przedsiębiorcy samochodowi, przewożący lekkimi ciężarówkami towary eksportowe i importowane w południowo-wschodniej części kraju.

Podejmowanie przez miejscowych przedsiębiorców transportu samochodowego stało się po I wojnie światowej zjawiskiem powszechnym w wielu krajach kolonialnych i zależnych. W Nigerii wobec dynamicznego rozwoju chłopskiej produkcji na eksport powstały szczególnie dogodne warunki do powstania tej gałęzi gospodarki. Już od wczesnych lat dwudziestych wraz z rozwojem sieci dróg na zapleczu Lagos, łączących stolicę z miejscowościami Abeokuta, Ibadan, Ijebu i Ilesza, poczęła rosnąć grupa miejscowych transportowców¹⁰².

W okresie wielkiego kryzysu, a konkretnie w latach 1932—1933, nigerjscy transportowcy w tym rejonie stanęli wobec groźby likwidacji ich działalności. Groźba ta wynikła z powodu ich sukcesów w konkurencji z kolonialną koleją na jej południowym „kakaowym” odcinku¹⁰³. Kolej znajdowała się wskutek kryzysu w poważnych trudnościach finansowych, a w dodatku traciła na rzecz miejscowych transportowców coraz

¹⁰¹ National Bank of Nigeria Third Annual Report for the Year Ended 30 VI 1936, Macaulay Papers, U. L., Ibadan.

¹⁰² Por. F. D. Hammond, *Report on the Railway System in Nigeria*. London 1924, s. 195, 196.

¹⁰³ Por. *Report of the Committee on Road v. Railway Competition, Sessional Paper No 31 of 1933*. Lagos 1933.

większy odsetek przewozów kakao¹⁰⁴. Doprowadziło to do tego, że kierownictwo kolei zażądało od administracji wprowadzenia takich opłat na miejscowy transport samochodowy, które wyeliminowałyby go z konkurencji. Specjalna komisja, powołana przez gubernatora dla zbadania tej sprawy, rozstrzygnęła ją jednak na korzyść transportowców¹⁰⁵.

Nawet w 1933 r., kiedy komisja prowadziła swe badania, mimo trudności spowodowanych kryzysem miejscowi transportowcy nadal reprezentowali w tej części kraju ważne ogniwo gospodarki towarowej. Wiązali oni siecią transportu rozległy, niedostępny inaczej teren z portem Lagos. W 1933 r. według danych komisji zatrudniali oni bezpośrednio 1800 ludzi, co stanowiło dość znaczny odsetek siły roboczej zatrudnionej w gałęziach opartych na nowoczesnej technice¹⁰⁶. Transport samochodowy dostarczał także pośrednio zatrudnienia daleko większej liczbie ludzi. Co więcej, według oceny komisji około $\frac{2}{3}$ ludności rejonu Ijebu-Ode i Ejinrin było zależne od tego transportu, rejonu zamieszkałego w tym czasie przez ludność liczącą około 1 do 2 mln. Jeśli za kryterium ważności tej grupy transportowców przyjąć tylko ilość przewiezionego kakao, to w 1932 r. dostarczyli oni do portu produkcję co najmniej 200—300 tys. producentów. Zlikwidowanie tego transportu dla wielu producentów równałoby się wielkim trudnościom w sprzedaży kakao.

I tym razem, podobnie jak to miało miejsce w omawianej polityce agrarnej, decyzja administracji podyktowana została przez szersze pojęty imperialistyczny interes polityczny, nawet jeśli musiało się to odbyć kosztem strat finansowych takiej instytucji kolonialnej, jak kolej. Dla dalszego rozwoju miejscowego kapitalizmu fakt, że miejscowi transportowcy utrzymali swe pozycje, miał wielkie znaczenie. W następnych latach gałęzią o jednej z najwyższych akumulacji stał się w Nigerii transport i on przyczynił się do powstania wielu rodzimych fortun. Dziedzina ta, dostarczając stałego zatrudnienia znacznej grupie ludności, stała się również ważnym terenem formowania się zaczątków świadomości klasowej i politycznej¹⁰⁷.

PRZEOBRAŻENIA POLITYCZNE I RUCH ANTYKOLONIALNY W CZASIE KRYZYSU

Rzeczony ruch patriotycznego i wyzwolenczego w Nigerii należy do najlepiej zbadanych fragmentów dziejów tego kraju, dlatego ograniczę się do przypomnienia najważniejszych zjawisk, które wystąpiły w tym ruchu w czasie kryzysu i po jego zakończeniu.

Przeobrażenia świadomości politycznej i samych organizacji politycz-

¹⁰⁴ W latach 1927—1928 kolej przewiozła do Lagos 28,1 tys. ton kakao, a eksport wyniósł 39,2 tys. ton, w latach 1934—1935 odpowiednie dane wynosiły 29,5 tys. ton i 77,9 tys. ton. *Nigerian Railways Reports* i *Trade Reports*.

¹⁰⁵ *Report of the Committee...*, s. 8 paragr. 21 (a).

¹⁰⁶ W 1929 r. liczba stale zatrudnionych w administracji kolonialnej i obcych firmach wynosiła około 100—120 tys. ludzi. W 1933 r. spadła ona zapewne do około 50—60 tys.

¹⁰⁷ W latach 1936—1939 sekretarzem The Nigerian Motor Transport Union był O. Awolowo, jeden z czołowych do dziś przywódców kraju.

nych w omawianym tu okresie podzielić można na dwie fazy. Pierwsza z nich to okres samego kryzysu, kiedy to doszło do gwałtownego rozwoju świadomości politycznej elity, drobnej burżuazji i niektórych grup najemnych pracowników fizycznych, zaczątków nigeryjskiej klasy robotniczej. Nowe spojrzenie na rzeczywistość kolonialną i kapitalistyczną, uświadamianie sobie własnej słabości wobec dominacji imperializmu, radykalizacja postaw rasowych i politycznych oto niektóre tylko przeobrażenia świadomości w tym okresie. Faza druga pojawiła się wraz z ustępowaniem objawów kryzysu w latach 1935—1938, kiedy to zebrane doświadczenia polityczne pozwoliły elicie kraju, wywodzącej się wówczas z południowej jego części, na tworzenie organizacyjnych podstaw nowoczesnego ruchu wyzwolenczego i patriotycznego.

Oto niektóre tylko przejawy fazy pierwszej, nazwijmy ją umownie świadomościowej. O nowych inicjatywach gospodarczych, ściśle związanych więzami personalnymi z ruchem patriotycznym, była już mowa. W czasie kryzysu Nnamdi Azikiwe, jeden z najwybitniejszych później przywódców ruchu wyzwolenczego, przebywa w Stanach Zjednoczonych. Pracuje, studiuje, a przede wszystkim zdobywa edukację polityczną w radykalnych organizacjach murzyńskich, związanych m.in. z lewicą komunistyczną. Poznaje przez blisko dziesięć lat dyskryminację rasową, nie znaną w takim stopniu w kolonialnej Nigerii. Awolowo, drugi najwybitniejszy przywódca patriotyczny późniejszego okresu, cały kryzys spędził w Nigerii. Przeszedł przez wszystkie doświadczenia i gorycze młodego nacjonalisty w tym okresie: tracił posady, żył przez 19 miesięcy bez pracy, próbował dziennikarstwa, zbankrutował jako przedsiębiorca transportowy¹⁰⁸. Kryzys, obserwowany przez niego w Nigerii północnej, ukazał nowe oblicze kolonialnej rzeczywistości późniejszemu Sardaunie Sokoto — Ahmadu Bello, człowiekowi uważanemu za faktycznego władcę Nigerii po uzyskaniu przez nią niepodległości. Lojalny zawsze wobec Brytyjczyków, ale krytycznie patrzył na kolonialną politykę w Nigerii w czasie kryzysu¹⁰⁹.

W 1932 r. na zaproszenie Kominternu udali się do Moskwy George Padmore i J. T. A. Wallace-Johnson. Drugi z nich, dziennikarz pochodzący ze Sierra Leone, przebywał przed tą podróżą w Lagos i organizował tam ruch związkowy pracowników stale zatrudnionych. Po powrocie z tej podróży, w której nawiązał kontakt i z organizacjami marksistowskimi Afrykanów we Francji, aktywnie zaangażował się w ruch związkowy w Nigerii. Wkrótce jednak usunięty z kraju przez władze kolonialne, przeniósł się do Akry, a potem do Sierra Leone. W początku lat trzydziestych wiele osób spośród czołowych osobistości afrykańskich w Lagos otrzymywało, po raz pierwszy w dziejach Nigerii, liczne publikacje lewicowe i marksistowskie, m.in. od powiązanych z Kominternem organizacji murzyńskich¹¹⁰.

W samym Lagos elita patriotyczna uzyskała także źródło informacji o świecie, jakiego nie posiadała nigdy przedtem. W 1933 r. Duse Mohamed Ali, wówczas osiadły już w Nigerii, założył tygodnik „Comet”, który

¹⁰⁸ O. Awolowo, *Awo: The Autobiography of Chief Obafemi Awolowo*. London 1960, s. 80, 81, 92, 93.

¹⁰⁹ Bello, op. cit., s. 38.

¹¹⁰ Coleman, op. cit., s. 208—209.

dzięki jego doświadczeniu dziennikarskiemu, politycznemu i horyzontom wydawcy stał się prawdziwym oknem na świat dla młodej elity¹¹¹. Wiele akcji, podejmowanych przez elitę patriotyczną w tym czasie, świadczyło o szybkich przeobrażeniach świadomości politycznej i radykalizacji postaw, aby tylko wymienić protesty, które wywołało w 1934 r. otwarcie w Lagos tzw. Yaba Higher College¹¹², powstawanie licznych organizacji pracowniczych w Lagos¹¹³ czy masowe demonstracje protestacyjne i powstanie w 1935 r. po agresji włoskiej na Etiopię Abissynia Association.

Druga, nazwijmy ją organizacyjna, faza rozwoju ruchu antykolonialnego i patriotycznego zaczęła się w latach 1934—1936, wraz z ustępowaniem objawów kryzysu. W 1934 r. wraca ze Stanów Zjednoczonych Azikiwe i choć po krótkim pobycie w Lagos osiada, na trzy lata w Akrze, jego związki z nigeryjską elitą zostają zawarte, a wpływ jego idei zaczyna działać. W 1934 r. założona zostaje w Lagos organizacja, uważana za początek nowoczesnego ruchu patriotycznego i wyzwolenczego — Lagos Youth Movement, przemianowana w 1936 r. na Nigerian Youth Movement. W tym czasie Awolowo aktywnie organizuje ruch związkowy wśród transportowców samochodowych. W 1937 r. Azikiwe wraca na stałe ze Złotego Wybrzeża do Nigerii i osiada w Lagos. Włącza się do NYM, w której to organizacji zaczyna odgrywać wkrótce czołową rolę, a jego radykalizm antykolonialny i rasowy rewolucjonizuje cały ruch. Jednocześnie Azikiwe podejmuje aktywną agitację patriotyczną na łamach wydawanego przez siebie pisma „West African Pilot”. W tym okresie zaczęła się najważniejsza faza w rozwoju antykolonialnego ruchu wyzwoleńczego w Nigerii. Mimo licznych przeobrażeń w ruchu antykolonialnym, które nastąpiły w późniejszym okresie, genezą nowoczesnego patriotyzmu stał się właśnie NYM. Azikiwe i Awolowo, których początki działalności politycznej wypadły w pokryzysowych latach 1935—1937, należeli nie tylko do czołowych przywódców, którzy doprowadzili kraj do niepodległości w 1960 r., ale do dziś odgrywają w nim znaczną rolę¹¹⁴.

¹¹¹ Nakład „Comet”, pierwszego tygodnika w rękach afrykańskich w Nigerii, wynosił początkowo 4 tys., i pod tym względem ustępował on tylko brytyjskiemu dziennikowi „Daily Times”. W 1938 r. nakład „Comet” spadł do 3 tys., co mogło być związane z powodzeniem „West African Pilot” wydawanego przez Azikiwe, a w 1945 r. osiągnął 8 tys. Duffield, op. cit., s. 593, 596.

¹¹² Elita w Lagos uważała, że College powinien być na poziomie uniwersyteckim i być przyłączony do brytyjskiego uniwersytetu. Poziom College był niewiele wyższy od szkoły średniej i nie mógł zaspokoić potrzeb ani aspiracji pragnących wykształcenia młodych członków elity.

¹¹³ Coleman, op. cit., s. 212—213.

¹¹⁴ N. Azikiwe, od 1944 r. przywódca stworzonej przez siebie partii National Council of Nigeria and Cameroons (N. C. N. C. początkowo N. N. C.), premier Regionu Wschodniego w latach pięćdziesiątych gubernator generalny Nigerii po uzyskaniu niepodległości (1960—1963), pierwszy prezydent (1963—1966), wycofał się z czynnej polityki. Awolowo O., założyciel i przywódca partii Action Group (1948 A. G.), premier Regionu Zachodniego w latach pięćdziesiątych, po uzyskaniu niepodległości w opozycji, więziony (do 1966), w rządzie wojskowym faktyczny premier i minister finansów (1957—1972). Wycofał się z czynnej polityki. Oba nadal posiadają wielki autorytet w Nigerii.

PODSUMOWANIE

Na początku tego artykułu postawione zostały dwa związane z sobą pytania: 1. jaki był wpływ kryzysu na przeobrażenia gospodarcze i polityczne w kraju kolonialnym — Nigerii i 2. czy wpływ ten był, jak w kapitalistycznej Europie, jednoznacznie negatywny? Aby udzielić pełnej odpowiedzi na te pytania, trzeba poczekać na wyniki wielu badań z najnowszej historii Nigerii i innych krajów zachodniej Afryki. Przedstawiony w tym artykule materiał sugeruje jednak kilka tez ogólnych, które przysze badania pozwolą zweryfikować.

Jeśli chodzi o pierwsze pytanie, to wpływ wielkiego kryzysu w gospodarce Nigerii rozkładał się, oczywiście, w sposób bardzo nierówny. Znaczna część społeczeństwa, której gospodarka nie była związana z rynkiem kapitalistycznym, nie odczuła bezpośrednio żadnego wpływu kryzysu. Natomiast wpływ kryzysu w części gospodarki związanej z rynkiem światowym nie da się określić krótko, ponieważ rozwój stosunków kapitalistycznych nawet w „rynkowej” gospodarce kraju był bardzo nierównomierny. Objawy kryzysu wystąpiły tutaj w szerokiej skali, dobrze znanej z innych krajów znajdujących się na podobnym etapie rozwoju stosunków kapitalistycznych: od ruiny przedsiębiorców poprzez bezrobocie i częściowy powrót na wieś stale zatrudnionych do załamania w rolnictwie wysokotowarowym i tendencji gospodarowania samowystarczalnego w rolnictwie mniej utowarowionym.

Szczególnie istotne w wypadku Nigerii jest pytanie drugie — czy wpływ wielkiego kryzysu był równie jednoznacznie negatywny jak w kapitalistycznej Europie? Stawiając takie pytanie, za kryterium oceny zjawisk przyjmujemy szeroko pojęte losy miejscowej ludności, zarówno w samym okresie kryzysu, jak w perspektywie długofalowej. Wiele skutków kryzysu, o których była tu mowa, trzeba ocenić negatywnie. Jednocześnie jednak trzeba zauważyć, że zaostrzenie się sprzeczności kapitalistycznych w dobie kryzysu miało w warunkach kolonialnych inne skutki niż w niezależnych politycznie krajach kapitalistycznych. Wydaje się sprawą niewątpliwą, że bez wielkiego kryzysu nie doszłoby w początku lat trzydziestych do tak intensywnych prób zorganizowania gospodarczej walki antykolonialnej przez drobną burżuazję nigeryjską ani też do prób tworzenia solidarności chłopskiej na taką skalę. Wydaje się również, że skutki wielkiego kryzysu znacznie przyspieszyły proces radykalizacji postaw antykolonialnych, patriotycznych, świadomości narodowościowej i rasowej wśród młodej elity patriotycznej. Wskutek kryzysu horyzonty polityczne tej elity zostały rozszerzone w tempie nie znanym przedtem w Afryce Zachodniej. Można też sądzić, że bez pewnych zakłóceń w funkcjonowaniu systemu kolonialnego, będących rezultatem kryzysu, docieranie do Nigerii publikacji lewicowych i marksistowskich, a także osobistych kontaktów z ruchem rewolucyjnym byłoby poważnie utrudnione w tym czasie. Wielki kryzys przyspieszył więc w Nigerii co najmniej o kilka lat proces formowania się nowoczesnych ruchów patriotycznych i antykolonialnych, a także, co może brzmieć paradoksalnie, tworzenie się rodzimego kapitalizmu.

W krótkim szkicu wiele spraw i zjawisk, ważnych dla omawianych zagadnień, trzeba było pominąć. Podobnie brak miejsca nie pozwolił na

głębsze rozwinięcie analizy ważnych procesów gospodarczych, do czego polska historiografia jest szczególnie dobrze przygotowana przez metodologiczny wkład Witolda Kuli. Myślę tu przede wszystkim o procesie przeobrażeń przedkapitalistycznej gospodarki, a zwłaszcza o ekonomice gospodarstw chłopskich, ich reakcji na bodźce rynkowe, zagadnieniach cen chłopskich, strukturze rynku w gospodarce preindustrialnej i ekonomice drobnych przedsiębiorców¹¹⁵. Okres kryzysu pozwala na zobaczenie tych zjawisk w szczególnie ostrym świetle, a mimo ograniczonej bazy źródłowej dla tych spraw w każdym kraju, w Nigerii wiele jeszcze pozostało do zbadania, i wiele nowego będzie powiedziane przez historyków w najbliższych latach¹¹⁶.

Wnioski na temat wpływu wielkiego kryzysu na gospodarkę i polityczne życie Nigerii powinny być odnoszone ostrożnie do innych krajów kolonialnej Afryki. Zróżnicowanie gospodarcze i społeczne kontynentu mogłoby być dostatecznym powodem tej ostrożności, a przypomnijmy jeszcze, że na tle Afryki Nigeria była (i jest) gigantem ludnościowym, co narzuca inny przebieg wielu procesom społeczno-politycznym. Przypomnijmy wreszcie, że ekspansja i dominacja imperialistyczna w tym kraju przez swój handlowy charakter narzuciła inny kierunek przeobrażeniom miejscowych struktur społecznych i gospodarki, niż miało to miejsce w wielu innych krajach kolonialnej Afryki okresu wielkiego kryzysu. Dlatego stworzenie pełnego obrazu imperialistycznej dominacji w Afryce w okresie międzywojennym wymagałoby podjęcia analogicznych badań dla innych części kontynentu.

БОЛЬШОЙ ЭКОНОМИЧЕСКИЙ КРИЗИС 1929—1935 ГГ. В КОЛОНИАЛЬНЫХ УСЛОВИЯХ: НИГЕРИЯ

В начале этой статьи поставлены два вопроса: 1) какое влияние оказал кризис на экономические и политические преобразования в Нигерии и 2) было ли это влияние абсолютно отрицательным, как это имело место в капиталистической Европе? В настоящее время невозможно полностью ответить на эти вопросы. Сначала следует еще многое сделать для изучения истории самой Нигерии и других стран западной Африки. Тем не менее пред-

¹¹⁵ W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarczej*. Warszawa 1963, zwłaszcza dla omawianego tematu rozdziały: VI, VII, i rozdział II; tenże, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego*. Warszawa 1962. Mimo wspomnianego wcześniej braku wielkiej własności ziemi i koncentracji ziemi w Nigerii przedkolonialnej i kolonialnej druga z prac stanowi równie ważną pomoc badawczą.

¹¹⁶ Mowa tu o licznych materiałach dotyczących podatku wiejskiego, m.in. dla omawianego okresu, znajdujących się w archiwach Nigerii północnej i dotąd niewydzyskanych. Podobnie niezbadanych jest wiele zespołów podatkowych w Nigerii południowej. Rodziny wielu przedsiębiorców nigeryjskich zachowały liczne źródła, wykorzystane do tej pory w niewielkim stopniu, np. P. Kilby, *African Enterprise: Nigerian Bread Industry*, Stanford 1965, bada te zagadnienia w okresie powojennym. Na Uniwersytecie w Ibadanie podjęte zostały przed kilku laty badania nad rozwojem grupy miejscowych przedsiębiorców od czasów I wojny światowej.

ставленный в статье материал дает возможность сформулировать несколько общих тезисов по данной теме.

Что касается первого вопроса, то влияние кризиса, разумеется, неравномерно раскладывалось на экономике Нигерии. Значительная часть населения, хозяйство которого не было связано с капиталистическим рынком, совершенно не почувствовала непосредственного влияния кризиса. Зато в той части экономики, которая была связана с мировым рынком, влияние кризиса чувствовалось весьма заметно, хотя и было дифференцированным. Различия во влиянии кризиса на „рыночную” часть экономики объясняются двумя причинами: 1) степень зависимости от мирового рынка была различной даже в рамках „рыночной” части экономики; 2) отдельные экспортируемые Нигерией товары подлежали несколько иным тенденциям во время кризиса. В этих условиях проявления кризиса выступили в Нигерии в широком масштабе, характерном для стран, находящихся на подобном этапе развития капиталистических отношений. Начиная с банкротства местных предпринимателей, через безработицу и частичный возврат наемных рабочих в деревню — до срыва в высокотоварном сельском хозяйстве и до тенденции к прекращению рыночной продажи в низкотоварном сельском хозяйстве.

Особенно существенное значение в случае Нигерии имеет второй вопрос — было ли влияние великого кризиса столь же отрицательным, как в капиталистической Европе? Поставив этот вопрос, автор, разумеется, мерилom оценки делает широко понятое интересы местного населения, как в близкой, так и в далекой перспективе. Многие непосредственные последствия кризиса, подробно рассмотренные в статье, следует оценить как отрицательные. В то же время автор подчеркивает, что ухудшение экономического положения, вызванное кризисом, привело в колониальной стране к иным последствиям, чем в независимых в политическом отношении капиталистических странах.

По-видимому, великий кризис сыграл главную роль в мобилизации части буржуазии южной Нигерии к попыткам начать борьбу за экономическую независимость. Описанные в статье действия по созданию нигерийских торговых предприятий, независимых от колониальных властей крестьянских обществ, собственных банков и программ экономической независимости, по мнению автора, в значительной степени стимулировались последствиями кризиса. Последствия кризиса стали для молодой нигерийской буржуазии трудным, а часто и драматическим уроком капиталистической системы и господства белых. Поэтому во время кризиса развился среди нигерийской буржуазии экономический радикализм невиданного до тех пор масштаба и горизонтов.

Не менее важную роль сыграли последствия кризиса в процессе радикализации деятелей, а также самого патриотического и антиколониального движения. Правда, эти вопросы еще недостаточно изучены, однако автор подчеркивает важное влияние опыта, приобретенного во время кризиса, на развитие нигерийского национализма. Связь судеб экономики Нигерии с мировым рынком стала в период кризиса особенно явственной, а политические горизонты и связи национальных верхов развились в огромной степени. Таким образом можно рискнуть выдвинуть мнение, что при всех отрицательных последствиях великого кризиса для населения Нигерии он в то же время сыграл важную роль в развитии национального нигерийского капитализма и национализма.

LA GRANDE CRISE ÉCONOMIQUE DES ANNÉES TRENTE DU XXe S. DANS
LES CONDITIONS COLONIALES: LE NIGERIA

L'article pose au départ deux questions: 1° Quelle fut l'influence de la crise sur les transformations économiques et politiques au Nigeria?; 2° Cette influence, fut-elle, tout comme dans les pays de l'Europe capitaliste, purement négative? Il est impossible à l'heure actuelle d'apporter à ces questions une réponse exhaustive. Il faut attendre que de nombreuses recherches soient entreprises sur l'histoire du Nigeria et d'autres pays de l'Afrique occidentale. Cependant, les matériaux présentés dans l'article permettent de formuler à ce sujet quelques thèses générales.

En ce qui concerne la première question, l'auteur démontre que l'influence de la crise sur l'économie du Nigeria fut très inégale. Une grande partie de la population, dont l'économie n'était pas liée au marché capitaliste, n'en ressentit directement aucun impact. En revanche, les répercussions de la crise sur la partie de l'économie liée au marché mondial furent très sensibles, mais aussi très différenciées. Ces différences tenaient à deux facteurs: 1° le degré de dépendance par rapport au marché mondial différait même dans le cadre de la partie «marchande» de l'économie; 2° les diverses marchandises d'exportation suivaient, au temps de la crise, des tendances quelque peu différentes. Dans cette situation, les effets de la crise se sont manifestés au Nigeria sous des formes extrêmement variées (au demeurant, caractéristiques des pays se trouvant à la même étape de développement des rapports capitalistes): depuis la ruine des entreprises dans les villes avec ses conséquences — le chômage et le retour partiel des salariés à la campagne — jusqu'à l'effondrement des exploitations, dans l'agriculture développée (marchande), et aux tendances à se retirer du marché, dans l'agriculture peu développée.

Dans le cas du Nigeria, c'est la seconde question qui revêt une importance particulière: l'impact de la grande crise a-t-il été, dans ses conséquences, aussi négatif que dans l'Europe capitaliste? En posant cette question, l'auteur prend évidemment pour critère d'appréciation les intérêts, immédiats aussi bien que prospectifs, de la population locale. Nombre de conséquences directes de la crise, que l'auteur analyse en détail, doivent être considérées comme négatives. Mais l'auteur relève en même temps que la détérioration de la situation économique, provoquée par la crise, entraîna dans ce pays colonial d'autres résultats que dans les pays capitalistes.

Il semble que la grande crise joua un rôle essentiel dans la mobilisation d'une partie de la bourgeoisie du Nigeria du sud, qui tenta désormais de lutter pour l'indépendance économique. En décrivant les efforts déployés en vue de créer des entreprises commerciales, des banques et des associations paysannes nigériennes, indépendantes du pouvoir colonial, ainsi que d'élaborer un programme national d'indépendance économique, l'auteur observe que ces tendances furent, pour une grande part, suscitées par les conséquences de la crise. Ce fut, en effet, pour la jeune bourgeoisie nigérienne, une leçon dramatique de ce que représente le système capitaliste et la domination des blancs. Aussi, les années de la crise voient-elles se développer, parmi la bourgeoisie nigérienne, un radicalisme économique d'une ampleur inconnue jusque-là.

La crise a eu des implications non moins importantes sur le mouvement patriotique et anticolonial dont il a sensiblement accéléré la radicalisation. Ces pro-

blèmes comptent, certes, parmi les mieux étudiés; l'auteur n'en tient pas moins à souligner l'influence de cette dure expérience sur le développement du nationalisme nigérien. La crise a mis en lumière les liens rattachant le développement de l'économie du Nigeria au marché mondial en contribuant ainsi à élargir considérablement les horizons politiques et les contacts internationaux de l'élite nationale du pays. On peut donc risquer l'affirmation que la grande crise, avec toutes les souffrances qu'elle avait apporté à la population, n'en a pas moins joué un rôle important dans le développement du capitalisme et du nationalisme nigériens.